

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Forening for Graasten by og egn

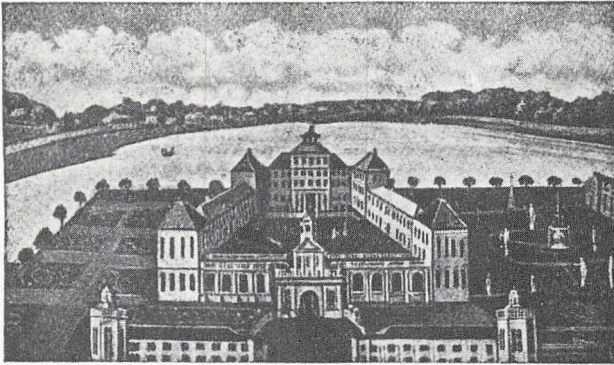
1989

Forsidebilledet:

Overgeneral Christian Julius de Meza. De Meza tog personligt ansvaret for tilbagetrækningen fra Dannevirke.

En beslutning, der vakte harme i befolkningen, og krigsministeren forlangte, at de Meza blev afskediget.

(Efter litografi)

Billedet, der viser Graasten Slot ca. 1750, har foreningen modtaget som gave af Ahlmannstiftelsen

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

ÅRSSKRIFT 1989

Indhold

Skæbneåret 1864

3

Et sogn og dets præst gennem 44 år

33

Et hus og en familie i Graasten

43

Årets gang 1988

55

Historisk Forening 1988

63

Skæbneåret 1864

I 125-året for afslutningen på den anden slesvigske krig finder vi det naturligt i Historisk Forenings årsskrift at se tilbage på begivenhederne.

Der findes en utrolig masse litteratur om krigen 1864, og i aviserne har der i dette år været talrige artikler om krigens forløb. I det følgende vil vi også bringe beretninger om krigens gang, og har valgt at tage det fra øjenvidners erindringer, sådan som de oplevede krigen fra tilbagetogget fra Dannevirke, stormen på Dybbøl skanser, overgangen til Als til krigens afslutning med de hårde fredsbetingelser ved freden den 30. oktober i Wien.

Baggrunden for krigen

I korte træk skal vi først fortælle om baggrunden for den krig, der førte til tabet af hertugdømmerne. Krigen 1848-50 blev ført, fordi Slesvig-Holstenerne ønskede at løsrive sig monarkiet og komme i nærmere tilknytning til Tyskland som en selvstændig forbundsstat, og i Danmark ønskede man at beholde hertugdømmet Slesvig og den ældgamle grænse ved Ejderen. Men skønt Danmark var sejrherre kunne man ikke få denne afgørelse, da stormagterne under fredsforhandlingerne krævede helstaten bevaret.

Der blev forsøgt at skabe en fællesforfatning for Danmark, Slesvig og Holsten, men den mødte modstand både fra tysk og dansk side, endvidere blev der aftalt med preusserne og Østrig, at Danmark ikke måtte knytte hertugdømmet Slesvig alene til Danmark. Da den danske regering i marts 1863 kundgjorde, at Holsten skulle have en særlig forfatning og Danmark og Slesvig skulle have en fællesforfatning, var det et brud dels på fredsbeslutningen i 1852 og dels på aftalen med preusserne og Østrig.

Optimistisk mente regeringen, at stormagterne, England og Frankrig, godt kunne acceptere det og muligvis støtte dette om fornødent med våbenhjælp, ligesom man regnede med militærhjælp fra Sverige i tilfælde af krig. Men man havde gjort regning uden vært, idet man ikke vidste, hvilken dreven modspiller og statsmand man havde i Bismarck.

Den 13. november 1863 vedtog rigsdagen fællesforfatningen. To dage efter døde Frederik VII på Lyksborg, og det blev nu Christian IX, der efter stærkt pres fra den folkelige opinion underskrev fællesforfatningen, og dermed havde Bismarck fået legaliseret det ultimatum, der blev sendt til Danmark midt i januar 1864, hvor det blev krævet, at fællesforfatningen skulle ophæves inden for få dage. Det hverken kunne eller ville man. Krigen var nu uundgåelig. De danske tropper i Holsten blev trukket tilbage til Ejderen, og den første februar blev krigen erklæret. Danskerne trak sig tilbage til Dannevirke for at forsvare Slesvig. Over for dem stod to stærke hære af preussere og østrigere.

Breve fra krigstiden

I Sønderjylland havde man med bekymring fulgt udviklingen. Det første brev, vi her gengiver, er skrevet af ejeren af Nørremølle, Christen Hanssen (H. P. Hanssens far) til en broder i Shanghai, og det giver et tydeligt indtryk af den trykkede stemning.

Nørremølle den 6. 12. 1863.

Min kære Broder.

Mange tak for Dit kære Brev af 7. Oktober. Det ankom paa en Sorgens Dag, thi min Svoger Christian var netop afrejst til Hæren, og Gud skal vide, om han kommer tilbage.

Siden mit sidste brev for en Maaned siden, er der jo talt tungt til alle Danmarks Sønner. Vi anede ikke, at vor elskede Konge, saa livlig og munter han var i Nydam, (Frederik VII havde i Efteraaret 1863 overværet Udgravninger af Oldsager i Nydam Mose) saa snart skulle

af Sted. Hans Lig blev ført fra Lyksborg over Flensborg til København. Mange herfra ledsagede det til Flensborg. Det var en stor Højtidelighed, hvorom alle ikke noksom kunne udtale sig. Der var mødt en saa uhyre Masse Mennesker, at Antallet angives mellem 20 og 30.000. Noget udenfor Flensborg gjorde Ligtoget holdt. Angelbo-Bønder tog Kisten og bar den derfra til Havremarkedet, hvor Flensborg-Borgerne tog Kongen og bar ham til Dampskibet. Det var om Aftenen ved Fakelskin og Illumination, dertil Kirkeklokkernes monotone Klang, ellers alt tyst og stille. Det var en gribende Scene.

Om vor Stilling i Øjeblikket kan jeg ikke sige meget, thi ingen ved noget. Kongen har, som Du vist vil have set, undertegnet den nye Grundlov for Danmark og Slesvig efter to Dages Betænkning. Det var vist ikke efter hans Vilje, men det kunne ikke undgaaes af Frygt for Oprør i København. »Frederik den Ottende«s (Hertugen af Augustenborg) Proklamation vil Du ogsaa have læst. Som Følge af den er Holsten besat med ca. 25.000 Mand. Der er indkaldt Mandskab fra 1857, og det hedder, at der er Ordre til to Aars Mandskab til. Edsaflæggelsen til den nye Konge møder Modstand i Holsten. – – – Med Arvefølgen har det vel ingen Nød, men at det kommer til Krig angaaende Forfatningen er vist sikkert. – – – Hele Linien er indkaldt, og der er saadan Il med at bringe Tropperne sydpaa, at de køres den Dag, de ellers maa holde Rast. – – – Det ser saaledes mørkt ud. Maaske der forestaar Europa en hel Omvæltning. Gud styrke os til at bære, hvad Fremtiden fører i sit Skjold og bevare os for det Værste.

*Din tro Broder
Christen*

Mysunde

Den 1. februar brød krigen ud. Da den danske hær trak sig tilbage fra Ejderen og tog stilling bag Dannevirke, fulgte de preussiske og østrigske tropper hurtigt efter. Prins Friedrich Karl kom fra Egemførde til Mysunde, hvor det var hensigten at gå over Slien, så han kunne falde tropperne ved Dannevirke i ryggen. Det var tæt tåge, da preusserne med ca. 70 kanoner åbnede ilden mod de danske skanser, hvorfra man med ca. 20 kanoner svarede godt igen.

Den kraftige artilleriduel varede til kl. 15, så sagtede den tyske beskydning og lidt senere hejste preusserne parlamentærflag og bad om våbenhvile, så man kunne samle døde og sårede op. Fjenden opgav at forcere Slien, og angrebet var afvist. Der var betydelige tab på begge sider, men på dansk side følte det som en opmuntring, at man kunne holde tyskerne stangen.

En preussisk infanterist fortæller om angrebet på Mysunde: »Vor oberstløjtnant havde næppe kommanderet: »Gevær over højre skulder og venstre om« før han segnede af hesten ramt af en geværkugle i højre kind. I stedet for ham overtog vor ældste kaptajn, von Kawisinsky, kommandoen. Vi gik nu 2-300 skridt frem mod skanserne, dels i skyttekæde, dels i mindre sluttede kolonner. Da vi var kommen så langt, faldt vi ned, og vi lå nu næsten tre timer på den frosne jord. Kun af og til, når krudtrøgen og tågen lettede, havde man lejlighed til at tage en af de fjendtlige artillerister på kornet. Hele tiden peb de fjendtlige kugler omkring os. De slog ikke ned i den frosne jord, men hoppede afsted som gummibold efter anslaget. Kammeraterne, der faldt til højre og venstre for os, sagde os, at kuglerne ikke forfejlede deres mål. I timevis måtte vi høre på de såredes stønnen og råb om hjælp uden at kunne gøre noget, og drønet af vort artilleri, hvis granater krydsede de fjendtlige kugler over vore hoveder var forfærdeligt. Ved 4-tiden (kl. 16) kom ordren til tilbagetog endelig. Vort artilleri må åbenbart have fået ordren tidligere, for det fyrede ikke mere. Under vort tilbagetog fyrede fjenden hele tiden på os. Derfor kostede denne korte tid os de største tab.«

At prins Friedrich Karl ikke anerkendte det som et nederlag, fremgår af den dagsbefaling han udstedte efter kampen. »Soldater. Eders holdning lod intet tilbage at ønske, kun Eders iver måtte tøjles. Den 2. februar vil altid være en stolt mindedag for os, og særligt for vort artilleri, som så hæderfuldt bestod prøven i den ulige kamp. Det vil fremtidig være tilstrækkeligt at sige: Jeg er en artillerist fra Mysunde. Straks vil fædrelandet svare: Se der går en tapper mand.« (At kampen var ulige, har prinsen ret i. Han havde tre gange så mange kanoner som danskerne.)

Dannevirke

Medens preusserne den 3. februar hvilede ud efter angrebet på Mysunde, var det østrigerne, der nu gik til angreb på forpoststillingerne foran Dannevirke. Angrebet begyndte kl. 12. Det blev en hård fægtning med betydelige tab på begge sider, inden angrebet ved mørkets frembrud ebbede ud, men da havde fjenden erobret det vigtige punkt Kongshøj og det meste af forpostterrænet.

Efter overgeneralen Julius de Meza havde foretaget en inspektion af hele Dannevirke indkaldtes divisionsgeneralerne til krigsråd kl. 18. Ved krigsrådet meddelte de Meza, at han var kommet til det resultat, at vi havde for få soldater til at modstå endnu et stormangreb af fjendens overvældende styrke, og han forelagde regeringens instruks, hvor det fremhæves, at det politisk er vigtigt at kunne gå foråret i møde med en dygtig og slagfærdig hær. De Meza forelagde spørgsmålet om rømning af Dannevirke. Efter en lang drøftelse, hvor flere gik ind for at blive og kæmpe ved Dannevirke, bøjede man sig for ministerens instruks til overgeneralen, hvor det som nævnt fremhævedes, at hæren ikke måtte udsættes for tilintetgørelse ved Dannevirke. Først kl. 23 sluttede krigsrådet med enighed om at forlade Dannevirke og afmarchen skulle finde sted den næste dag, den 5. februar.

Det var en rigtig og tillige personlig meget modig afgørelse, de Meza traf, velvidende at den ville blive mødt med vrede i Danmark. På en bemærkning under krigsrådet om, hvorledes offentligheden ville

reagere, svarede de Meza kort: »Vi står ikke her for at give en forestilling, der kan vinde tilskuernes bifald.« Og det samme synspunkt kommer til orde i et brev de Meza skrev den 6. februar i Flensborg til en bekendt i København:

Min kære – – – . Vi drage nu som tidligere fra Dannevirke – dette mere ved romantisk begejstring end ved befæstning stærke værn – til vore sædvanlige flankestillinger. Det ville have været aldeles uforsvarligt længere at trodse de mange årstiden, uforsynlighedens, dressurmanglens og mange andre manglers ugunstige konjunkturer, hvilke vore brave soldaters herlige gemytter og nok så store udholdenhed ej længere formåede at supplere – en halv armé mod 2 armeer, måtte, hvis den skulle kunne virke i et andet moment end dette nøjes med under 5 dages krampagtig kamp at have nedlagt protest med Voldsgerningen, og dernæst med blødende hjerter, men dog frivilligt – altså ikke på nogen flugt at følge det os tjenlige system: Fabius. (Fabius, berømt romersk feltherre, hvis taktik mod Hannibal var at undgå slag.) I denne smukke klemme har det lange Ejderministerium bragt armé og land. Lad så en vildledt eller affekteret begejstring kritisere. Når man følger sin overbevisning, må man i denne finde sin beroligelse og løn.

Ch. Julius de Meza

Tilbagetoget

De, der deltog i krigsrådet, fik besked om, at der ikke måtte sive noget ud om beslutningen. Det var strengt nødvendigt, at alt blev holdt hemmeligt, så fjenden ikke fik nys om rømningen, før den fandt sted.

Rømningen skulle begynde kl. 21 den 5. februar, og da ordren kom, blev officerer og menige chokerede og harmfulde. Kun de færreste indså straks, at skulle hæren bevares intakt og krigen føres videre fra Dybbøl, var det rigtigt at forlade Dannevirke.

Blandt de mange dagbøger og breve, der findes fra krigen 1864, er tilbagetoget omtalt, og ens for dem alle er, at det var det mest anstrengende og udmattende, de havde oplevet.

Det ansete engelske blad »Times« havde sendt en korrespondent, Antonio Gallenga, til Slesvig for at følge krigsbegivenhederne. Hans beretninger til avisen blev oversat til dansk og udkom i bogform i København 1864. I det følgende gengives nogle af hans indtryk fra tilbagoget.

» — — — Det varede ikke længe, førend vor march efter en mindre målestok begyndte at frembyde nogle af rædslerne fra de franskes bekendte tilbagoget fra Moskva. — — — Sneen, der med hyppige mellemrum faldt tykt og tæt, blev nedtrampet til et tyndt lag af den talrige skares fødder, hove og hjul indtil den glinsede som is. Heste og mænd snublede hvert øjeblik og faldt næsten ved hvert trin. Dragoner, artillerister, kort sagt alle hestfolk var steget af, endog håndhestene måtte anstrenge sig til det yderste for at holde sig på benene. Trækhesten måtte holdes oppe, og kanoner, krudt- og ammunitions- eller bagagevogne måtte føres frem af folk, som havde lige så ondt ved at stå fast. Mændene og dyrene faldt over hinanden, hjulene og akslerne knækkede. Det tog fulde ni timer at komme den første halvanden danske mil. Morgenen brød frem, længe før vi var halvvejs mellem Slesvig og Flensborg, og vi nåede først den sidste by kl. 16 efter at have tilbagelagt noget over fem mil på 18 timer, og vi gjorde kun holdt i Flensborg i to timer. Straks efter, at det var blevet mørkt, begav vi os atter på vej mod Kruså og Graasten, og vi nåede til den sidstnævnte kl. 8 om morgenen, efter for anden gang at have udholdt alle den foregående nats rædsler i forhøjet skikkelse. Efterhånden som vi rykkede frem på vor bedrøvelige march, traf vi køretøjer, der var itu og forladte trækvogne, heste, der var faldet for aldrig mere at rejse sig. Hindringerne for vor fremrykken var utallige. Vi bevægede os tomme for tomme, det var kun et eller to trin frem og så holdt. Den anden nat kom jeg forbi stakler, der lå på stenene ved siden af vejen, ligegyldige for den sne, hvormed de var bedækkede, som med et ligklæde. Jeg rejste nogle af dem op og forsøgte at vække deres opmærksomhed for faren, men det var forgæves. — — — «

Som den engelske korrespondent beskriver tilbagoget, er det meget lig med, hvorledes soldaterne i deres breve beskriver det. De var allerede trætte, da de begyndte marchen mod Flensborg. De foregående

døgn havde de hverken fået tid til at spise eller sove, da de bestandig blev alarmeret.

En løjtnant fra 18. regiment skriver: »Vi begyndte da en march, hvis mage jeg aldrig har oplevet. Vi marcherede 14 timer i træk på den måde, at vi marcherede 5-10 minutter og stod et kvarter, blot fordi trænet foran os ikke kunne komme frem. Jeg gik foran kompagniet, og foran mig red nogle dragoner, og til sidst sov jeg aldeles, således at hver gang de stoppede foran mig, rendte jeg ansigtet mod bagparten af dragonhesten. Således gik hele natten.«

En menig fra 7. regiment beretter: »Den skarpe blæst hvirvlede sneen i øjene på os, og tillige blottede den de islagte, spejlglatte veje, hvor både mennesker og dyr havde svært ved at stå fast. Vi blev til sidst så trætte og søvnige, at vi gik som i en døs. Så snart der blev kommanderet »Holdt« kunne vi rende panden mod formandens tornyster eller læne os op til hverandre og sove.«

En artillerist fra 10. batteri fortæller i nedenstående om marchen fra Flensborg mod Sønderborg: »Her var det ikke lettere at komme frem, så langt vi kunne se frem og tilbage var vejen fyldt med vogne, kanoner, heste og soldater, der hindredes af det glatte føre, som jeg aldrig før eller senere har set magen til, og først langt ud på aftenen kom vi til Rinkenæs. Her var det umuligt at komme videre, hvorfor vi gjorde holdt midt på vejen, der gik forbi kirken. Vi lagde os ned på skråningen ved vejkanten. – Pludselig hørte jeg et råb: »Tredie kanon er løbet af vejen.« Flere soldater asede af alle kræfter for at få den tunge kanon op på vejen, men uden resultat. Da det lyste, blev der under kaptajnens ledelse atter gjort forsøg på at få kanonen op. Kaptajnen kaldte os nu sammen og sagde: »Det er meget kedeligt, om vi skal miste en kanon på denne måde, og det er en stor skam for batteriet. Tiden er inde, vi skal afsted. Er der nogen, som vil melde sig frivilligt og prøve for sidste gang at få kanonen op.« Kaptajnen havde næppe udtalt, før vi var 14 mand fremme, der tilbød at gøre alt, hvad der stod i vor magt. Så kastede vi frakken og tog for alvor fat. Sveden haglede ned ad os. Og endelig havde vi heldet med os, en sidste fortvivlet kraftanstrengelse, og kanonen var oppe på den glatte vej. Vi læssede vore sager på kano-

nen, fik to heste spændt for og så gik det i trav til vi nåede batteriet og lidt efter Graasten. Her fik vi feltflaskerne fyldt med brændevin og hertil brød. Det var et dejligt måltid.«

De danske tropper som under tilbagetoget på vej til Dybbøl kom gennem Graasten den 8. februar var efter Genforeningen endnu husket af de ældre i Graasten. De havde set de udmattede soldater slæbe sig gennem byen, og de fortalte, at der uden for husene blev stillet spande med varm mælk, som soldaterne kunne forsyne sig af.

Viceskoleinspektør Jens Andersen, Graasten, nedskrev, hvad han fik fortalt, og vi gengiver her, hvorledes Hans Fr. Neidhardt (1851-1940) huskede den 8. februar.

»Jeg var dengang i 1864 en dreng på 13 år. Da vi mandag morgen kom i skole, kom vor førstelærer ind i klasseværelset og sagde meget alvorligt: »Hør børn, I må hellere gå hjem, for jeg tror ikke, der i dag bliver ro til skolearbejde.« Vi var naturligvis glade for at få en fridag, for der var meget at se på i vor by. Dagen i går, og også nu i den tidlige morgenstund var danske tropper på ustandselig march gennem gaderne. Vi stormede ud af skolen og løb så godt det lod sig gøre op til hovedgaden. Der havde nemlig siden i går været islag og de forskellige tropper havde stort besvær med at komme frem. I hovedgaden var der et vældigt røre. Fodfolk, kanoner og ryttere var på vej mod Sønderborg. Vi fulgte med hen til torvet. Her havde et infanterikompagni gjort holdt og trådt af ved bager Stenders bageri. Soldaterne så meget trætte ud, og sultne var de også, for de havde opkøbt alt, hvad der fandtes af brød, men bager Stender var omgående gået i lag med at bage en ny forsyning, og den stod soldaterne og ventede på, og næppe var den kommet ud af ovnen, før soldaterne forsynede sig og spiste løs af det varme brød.

Da soldaterne var marcheret videre, blev vi enige om at gå til Alnor for at møde den næste afdeling. Vi var næsten nået til Alnor, da vi så en soldat, en infanterist, der sad lænet op mod et vejtræ. Vi spurgte ham, hvorfor han sad der?

»Åh« sagde han, »jeg er så træt. Nu har vi marcheret på disse glatte veje og i det frygtelige vejrs med sne og slud lige fra Dannevirke, men

nu kan jeg ikke mere. Mine kammerater er på vej til Sønderborg, og jeg vil gerne med, men mine kræfter slår ikke til mere.«

Vi stod lidt og så på ham, og så sagde en af mine kammerater: »Når vi nu bærer dine sager, tror du så ikke, du kan følge med os?« »Jo« sagde han, »så går det nok.« En af mine kammerater tog hans tornyster på ryggen, en anden hans livrem med patrontasker over skulderen, og så var vi to, der bar hans gevær over vore skuldre, som var det en bjælke. Soldaten rejste sig, og så traskede vi til Graasten. »Er du ikke sulten?« spurgte vi. »Jo, meget« svarede han. »Så kom med hjem til os.« Og vi fortsatte til Slotsgade, hvor jeg boede, og jeg gik ind til mor og sagde: »Der er en træet og sulten dansk soldat udenfor, kan han ikke få noget at spise?« »Jo« sagde mor, »jeg er netop færdig med at koge suppe. Hent du ham ind.« Og soldaten kom ind, blev bænket i sofaen, og suppen med mel- og kødboller blev serveret. Han satte flere portioner til livs.

Da han ikke kunne få mere ned, tog han sin pibe frem, stoppede den og røg med et veltilfreds smil sin pibe, og lidt efter sagde han: »Ja, nu tror jeg, at jeg kan igen.« Men først gav mor ham en varm kop kaffe, og så tog han med mange taksigelser og et strålende ansigt afsked. Vi drenge sagde til ham: »Vi skal nok hjælpe dig videre«, hvorefter vi læssede hans udrustning på vore skuldre og traskede afsted mod Adsbøl. Da vi nærmede os Adsbøl, fik han øje på sine kammerater, der holdt hvil, og vel nok for at disse ikke skulle le ham ud, sagde han: »Så, gode venner, nu kan jeg nok bære mine sager selv, men I skal have mange tak, fordi I har taget jer så godt af mig. Det skal jeg aldrig glemme jer.« Vi fik et varmt håndtryk, og vi gik tilbage til Graasten.

Dybbølposten, 12. 2. 1864.

Sankelmark

Når det lykkedes at bringe de danske tropper i sikkerhed bag Dybbøl skanser trods de næsten umenneskelige anstrengelser, de var udsat for under tilbagetoget, skyldtes det ikke mindst 7. brigade, der under ledelse af oberst Max Müller standsede forfølgerne ved Sankelmark. Det

blev en heftig kamp, hvor danskerne med 2800 mand og to kanoner stod overfor 6000 østrigere og 16 kanoner. I det tyske generalstabsværk hedder det: »Man kan ikke undlade at give det danske infanteri det vidnesbyrd, at det trods mangel på artilleri og de anstrengelser, der var gået forud for kampen, sloges med tapperhed og udholdenhed.« Men at stoppe fjenden var dyrekøbt, vi mistede 74 døde, 160 sårede og 542 blev taget til fange, men også fjenden havde store tab, 95 døde, 311 sårede og 27 savnede. Over den sneklædte slagmark lå sårede og døde danske og østrigske soldater. Røde Kors fandtes ikke, det blev først stiftet i august 1864 i Genève. Men en varmhjertet dansk borger i Flensborg, den velhavende garver Jacob Plaetner tog nu initiativ til at hente de døde og de sårede og føre dem til byen. For egen regning fik han fat i nogle vogne og arbejdsmænd, og med dem drog han i den tidlige morgen efter slaget ved Sankelmark ud til slagmarken.

Det var svært for ham at komme frem på de glatte veje, og østrigerne ville hindre ham i hans barmhjertighedsgerning. Men han gik til den østrigske overkommando og fik tilladelse til at opsamle de døde, når han også ville tage de faldne østrigere med. De fleste sårede var bragt i hus, så det var kun de døde, han kunne samle. Mange var dækket af sne, så det blev aften før Plaetner vendte tilbage med 60 lig på sine vogne. Da han kørte gennem Flensborgs gader, blottede folk deres hoveder, og alle byens kirkeklokker ringede. Ligene blev nu lagt ind i det store lighus, og her optegnede Plaetner deres nummer og andre kendetegn. Han købte kister til de døde, lagde dem selv tilrette deri og fulgte dem til deres sidste hvilested på Flensborg kirkegård, hvor de blev jordet ved siden af de faldne fra krigen 1848-50. På hver grav lod han sætte et trækors med navn, hvor det var muligt, og til sin død vedligeholdte han graven. Han tog sig også af de sårede, der efter Dybbøls fald i lange vogntog ankom til lazarettet i Flensborg. Han trøstede og opmuntrede dem, var behjælpelig med pengehjælp. Han skrev breve til familien for dem, der ikke kunne føre pennen selv. Men om tak ville han ikke høre tale.

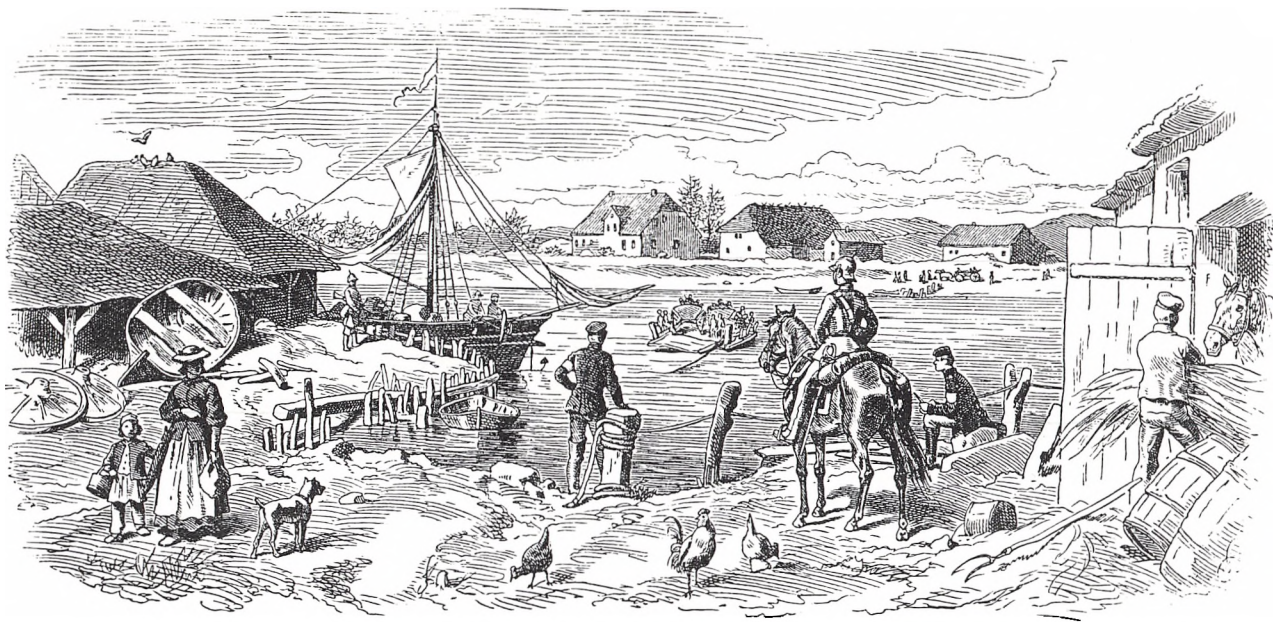
Kronik i Aarhus Stiftstidende 28. 4. 1939)

Kampen ved Sankelmark var mand mod mand med brug af bajonet eller geværet som kølle, sådan som tegneren har forestillet sig, det foregik. Bemærk den ro, hvormed en soldat til venstre i billedet er i færd med at lade sit gevær.

(Illustreret Tidende)

Maleren Camphausen har tegnet denne idyliske skitse fra Egernsund. Preusserne havde besat Alnor og benyttede til at begynde med den almindelige trækfærge til at komme til Broagerland, inden de hentede pontonbroen fra Slien.

(Privateje)

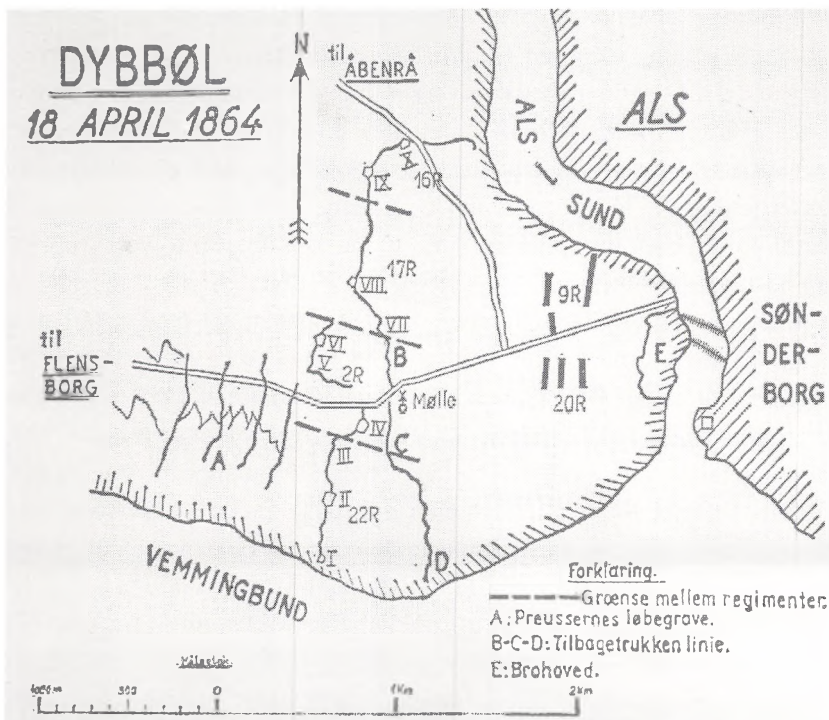
Dybbøl

Som det var tilfældet i Dannevirkestillingen, at der manglede meget i, at den var udbygget til at imødegå et angreb af store styrker, var det også gældende med Dybbøl skanser. Soldaterne måtte bestandig arbejde. Det gav ganske vist varmen at grave i den frosne jord. Til al held for soldaterne fik de nogle dage til hvile, så de kunne genvinde kræfterne efter tilbagetogets strabadser. Fjenden holdt nemlig også hvil, og først den 9. februar rykkede de frem fra Flensborg mod Sundeved. Skanserne var ingenlunde en sikker fæstning. Skanserne manglede palisader, jordfyldning om blokhusene og til dels krudtmagasiner. Der manglede løbegrave, dækkede forbindelsesveje og kanonpladser for feltartilleriet. Egnen foran skanserne var ikke gjort ryddelig, gårde, huse, kratskove, levende hegn og jordvolde var ikke sløjfede. Barakker til ly og hvile for mandskabet manglede totalt. Der var ikke bombefaste rum til infanteriet. Penge til alt dette var ikke blevet bevilget, så nu måtte man arbejde på at få skanserne færdige, alt mens man havde en overvældende hærstyrke over for sig.

Pontonbroen ved Sliens munding blev flyttet til Egersund, og dermed opnåede fjenden let at kunne komme til Broager og der oprette kanonstillinger, der kunne beskyde skanserne på langs. Panserskibet Rolf Krake fik til opgave at ødelægge broen over Egersund, men da det stak for dybt, kunne det ikke komme så langt frem, at det kunne se broen, men skød mod, hvor man formodede den var, dog uden at ramme, derimod ramte den batterierne, der skulle beskytte broen, og ved den lejlighed fik både huse i Alnor og Graasten krigen at mærke, inden skibet trak sig tilbage.

Belejringen af Dybbøl

De første dage efter ankomsten til Dybbøl var der ret fredeligt. Begge hære udsatte forposter. De danske soldater følte sig tryggere i Dybbølstillingen end på den lange front ved Dannevirke. En soldat skriver: » – Vi havde følelsen af, at vi endelig efter den lange march var kom-

Kort over Dybbøl skanser. Det ses tydeligt, at preusserne har gravet deres løbegrove frem mod skanserne, så de havde kortere vej til skanserne end de danske soldater, der lå i en tilbagetrukken linie.

til et punkt, hvorfra vi atter kunne gøre front mod fjenden, og der forhåbentlig kunne afvente bedre tider.«

Den første fægtning fandt sted den 18. februar, men det lykkedes at drive angriberne tilbage, men et nyt blev begyndt den 22. februar. Preusserne rykkede med to brigader frem fra Smøl og fra Adsbøl. Angrebet lykkedes godt, blandt andet fordi det var stærkt snevej, og sigtbarheden meget ringe, så de danske fremskudte stillinger blev overrumplet og måtte retirere. Selv om det blev ydet kraftig modstand, blev resultatet, at vore forpoststillinger nu var nærmere skanserne. Det var under denne fægtning en dansk dragon og infanterist faldt ved Bøffelkobel og fik deres sidste hvilested i Finks have.

Resten af måneden og til omkring midten af marts var der kun mindre skydning, men den 13., 14., 15. og 16. marts foretog preusserne flere overfald, og den danske overkommando bestemte, at der skulle gøres et udfald den 17. marts. Det blev en hård dyst. I begyndelsen lykkedes det for danskerne at kaste fjenden tilbage fra Ragebøl, men da tyskerne indsatte to brigader, blev overmagten for stor og efter en hård kamp om Dybbøl by og kirke, var ved mørkets frembrud vort forpostterræn i fjendens hænder.

I dagene før dette angreb havde tyskerne haft travlt med at få batterierne på Broagerland gjort færdige. Det havde ikke været nogen let opgave at få kanonerne på plads. En preussisk major skriver: »Fra i går eftermiddags kl. 14 til i morges kl. 4 har vi givet rollen som heste, idet tre kompagnier i tove har trukket fire 24-punds kanoner til deres standpladser næsten en halv mil ude på Broagerland. Da de 24 stærke artilleriheste ikke kunne mere og hjulene skar sig 10-14 tommer ned i den bløde jord, måtte vi træde til, og nu står kanonerne, hvor de skal.« Og det fik skanserne på Dybbøl at mærke. I et soldaterbrev fra den 27. marts hedder det: »Her er det ikke synderligt hyggeligt mere, thi granaterne og granatstumper farer gennem luften hvert øjeblik, og det er virkelig generende. Man vænner sig ikke ganske til disse bæster, men bukker sig uvilkårligt, uagtet man meget godt ved, at det er aldeles ligegyldigt, thi man ser ikke hvornår og hvor den springer, og den springer, hvad enten man bukker sig eller ej.

Fjenden har nu i flere dage belejret stillingen, og den daglige kamp er kun imellem artilleriet fra begge sider. Fjenden skyder en masse skud, men hidtil uden større held. Skanserne har lidt synderligt, og skaderne repareres om natten, ligeledes er kun ganske få mennesker kommet til skade.«

Sådan var et optimistisk brev få dage efter tyskerne for alvor begyndte beskydningen af skanserne, men forholdene ændredes. Tyskerne fik mere og mere artilleri, og granaterne haglede ned over Dybbølstillingen. Natten mellem den 27. og 28. marts var ualmindelig rolig, men den 28. kl. 3 om morgenen hørtes pludselig megen råben, da flere tu-

sinde tyskere styrtede frem mod vore forposter, der efter at have mødt de angribende med geværlid trak sig tilbage til skanserne.

Fra dansk side var man overbevist om, at nu kom stormen. Hele hæren blev alarmeret og panserskibet Rolf Krake ligeså. Det dampede ind i Vemmingbund og affyrede kardæskskud mod de fremrykkende tyske tropper, og sammen med infanteristerne, der fra skanserne gik til modangreb, blev angrebet slået tilbage. Preusserne bad om våbenhvile, så de kunne samle deres døde og sårede. Selv om der også var tab på dansk side, var det afslåede angreb en stor opmuntring for soldaterne.

Efter dette angreb blev den tyske gardedivision flyttet til Sundeved, så der nu stod en hær på 45.000 mand med en artilleristyrke på 44 riflede kanoner og 100 feltkanoner. Skanserne blev bestandig mere medtagne, og hver nat, når afløsningen kom, gik den i gang med at fylde jord på blokhuse og stoppe de værste huller i brystværnet med sandsække, så der var nogenlunde dækning, når dagen brød frem.

Preusserne arbejdede også om natten med at grave løbegrave parallelt med skanserækkerne, for på den måde at komme nærmere, så der kun var et kort stykke at løbe, når stormen skulle foregå. Samtidig med disse forberedelser blev planlagt en overgang til Als. Alle forberedelser blev foretaget i største hemmelighed, men overgangen måtte opgives, da en stærk storm med kraftig bølgegang i Alssund umuliggjorde den. For at aflede danskernes opmærksomhed fra, hvad der foregik, forstærkede man ilden mod skanserne og begyndte et bombardement af Sønderborg by, et bombardement, der uden varsel begyndte den 2. april og varede i 36 timer.

»Jeg gennemvandrede i går Sønderborg for at se byen i den skikkelse, som den havde efter bombardementet. De ellers så livlige gader var næsten tomme. I enkelte gader var soldater beskæftigede med hakker og brandhager for at standse ildens fremtrængen. – I midten af byen i kvarteret fra rådhuset og opefter, så man ret, hvad et bombardements virkning har at betyde. Her havde de fortærende luer raset, her lå byen bogstaveligt i ruiner.

Ikke et hus havde, så vidt jeg kunne skønne, på denne strækning undgået at blive et bytte for bombardementet. Hvorhen vi vendte øjet,

så vi kun rygende grushobe, faldefærdige skorstene, der ragede op mellem de brustne mure, som monumenter på en stor kirkegård...«

(Uddrag af reportage til Dagbladet 4. april)

Den daglige beskydning af skanserne havde i begyndelsen været moderat, ca. 5-600 skud i døgnet, men fra 2. april tog det voldsomt til. 3. april 3793 skud, og i de følgende dage blev der affyret mellem 3 og 4000 skud, for så den 13. april at vokse til 7320 skud og kulminere den 18. april med 8081 skud.

Og så kom stormen på skanserne.

Som forholdene efterhånden var i de mere eller mindre sønderskudte skanser med flere ødelagte kanoner og manglende dækning for besætningen, meddelte general Gerlach krigsministeren, at et nederlag måtte forventes og forespurgte om kampen skulle gennemføres? Svaret var: »Det er regeringens anskuelse, at Dybbøl skal forsvares til det yderste.« Dette opfattede Gerlach som en ordre. Gerlach var sengeliggende efter et styrt med sin hest. Inden general du Plat den 16. april rykkede over i stillingen med sin division, opfordrede han Gerlach til at melde sig syg, så ville du Plat overtage kommandoen og samme aften bringe hæren over til Als. Men Gerlach modsatte sig dette. Som de Meza påtog sig det fulde ansvar for at opgive Dannevirke, var du Plat parat til at påtage sig ansvaret for at forlade Dybbøl skanser, og det ville have været rigtigt at gøre det. Hæren ville ikke have lidt de unødige store tab.

Og det ville ikke have forbavset preusserne. Prins Friedrich Karl var direkte nervøs for, at det skulle være tilfældet, for der ville jo ikke være meget ære ved at erobre nogle forladte grusbunker. Som officererne indså den håbløse stilling, gjorde de menige soldater også, men deres pligtfølelse var stor. Den unge løjtnant H. Holbøll skriver i sine erindringer fra krigen, da han var blevet general: »Jeg beundrede disse soldater, der gang efter gang er rykket over i Dybbølstillingen og stadig er rykket tilbage med store tab. Jeg beundrede dem, at de støt og roligt marcherede ud til deres skanser, »ligkisterne«, som de kaldte dem. Jeg fik lyst til at stå med hånden til huen, mens de marcherede forbi.

I retning af mod og udholdenhed kunne vore soldater måle sig med Europas bedste tropper. Ikke alene vi beundrede vore folk. En fransk oberst, der besøgte Dybbølstillingen, udtalte, at han tvivlede meget om, at man kunne have fået franske soldater til at holde så længe ud i en belejret stilling...«

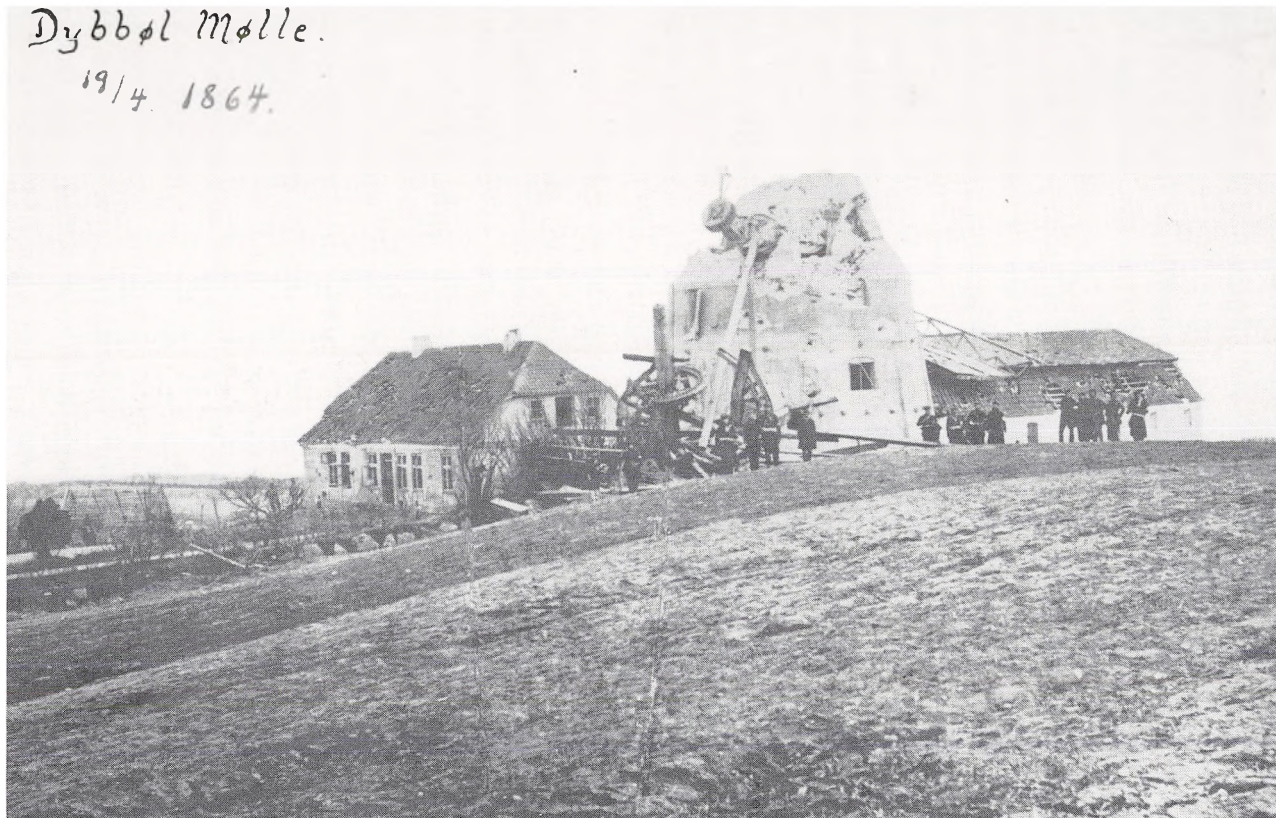
Da kanonerne præcis kl. 10 tav, var der et øjeblik dødsstille, men så styrtede seks tyske stormkolonner frem mod skanserne, og vort infanteri kom løbende fra den tilbagetrukne linie, men de havde næsten dobbelt så langt til skanserne som angriberne, så mange steder var preusserne kommet først. Der blev overalt kæmpet mand mod mand med skud, kolbeslag og bajonet. Men med den store overmagt, fem mod en, var resultatet givet. Skanse efter skanse blev erobret, og danskerne måtte trække sig tilbage mod brohovedet. 8. brigade, der stod ved brohovedet, gik nu frem og foretog et modstød og fik fjenden kastet tilbage til Dybbøl mølle. Men preusserne satte deres reserver ind, og vore måtte efter fortvivlet modstand trække sig tilbage fra hegn til hegn. Modstødet gjorde det muligt for tropperne fra højre fløj at komme tilbage til brohovedet. 8. brigade havde da mistet halvdelen af sin styrke. 340 døde og over 1000 sårede og tilfangetagne. Man havde til fulde opfyldt regeringens ønske om at holde Dybbøl til det yderste. Men kampen var endt. Fra brohovedet gik soldaterne for sidste gang over broerne til Als, og da den sidste var kommet over, blev broerne afbrudt. Dybbøl var faldet.

Preusserne jublede over, at stormen var lykkedes, men anerkendte den taperhed, danskerne havde udvist. Mange af de fangne officerer fik deres sabler tilbage. Mange af de faldne officerer blev udleveret, således også general du Plat. Herom fortæller den engelske korrespondent Gallenga: »General du Plat's lig var, da det blev overgivet, prydet med to laurbærkranse, der var vundet om hovedet, og den preussiske officer, der kom over med liget, underrettede os om, at disse krans var lagt om den døde helts tindinger af ikke mindre ophøjede hænder end prins Friedrich Karl og marchal Wrangel, som ønskede for hele deres armés øjne at vise, i hvilken ære de holdt en fjendes mod. Det er beklageligt, at generalens taperhed ikke gjorde ham værdig til at

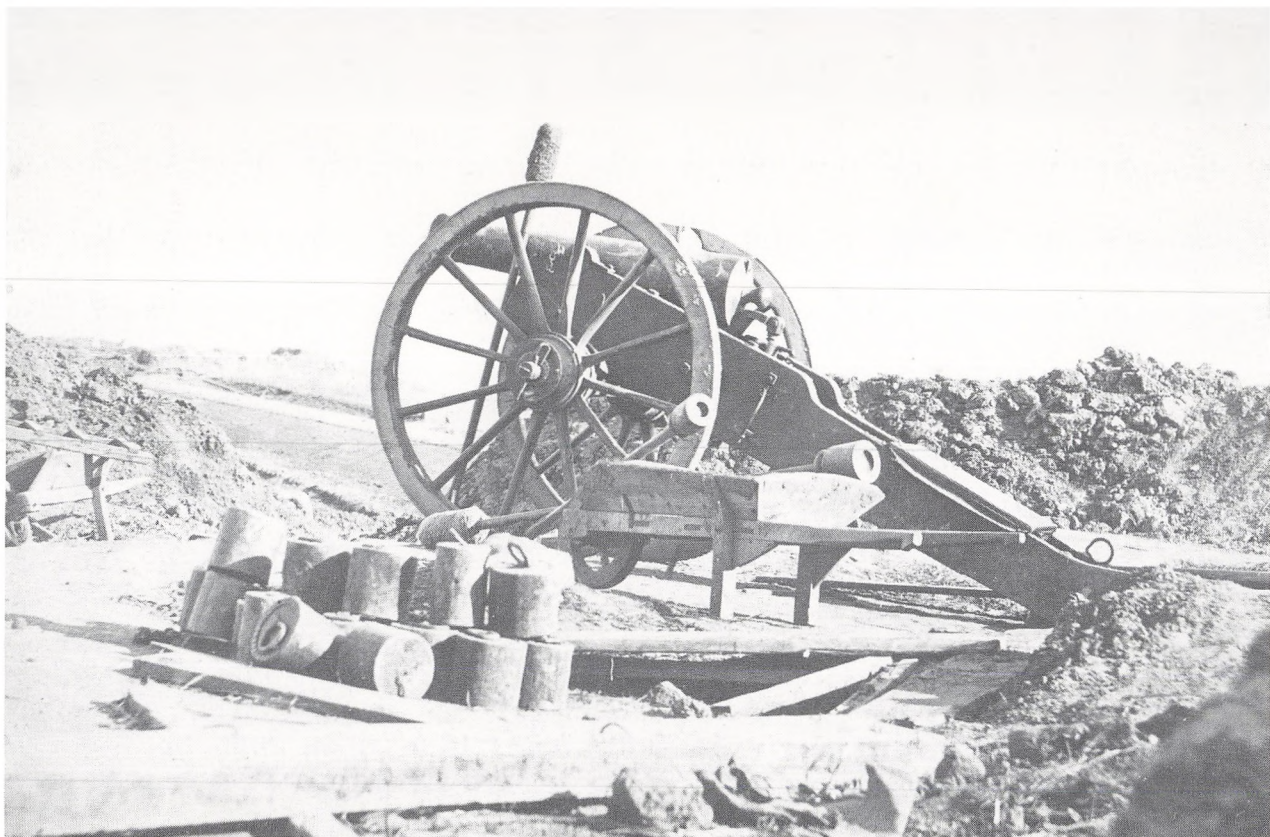

Dybbøl Mølle.

19/4. 1864.

Dybbøl Mølle den 19. april 1864

Skanse nr. 3 efter stormen

Skanse nr. 4 efter stormen

Skanse nr. 5 efter stormen

få sine støvler tilbage, men tyskerne er øjensynligt begærlige efter dansk læder, thi ligene af alle dem, der faldt ved Dybbøl, blev uden undtagelse bragt tilbage til os uden støvler.«

Der var ikke blevet sat vagt ved de faldne, så ligrøvere havde huseret på slagmarken, stjal, hvad de fandt i lommerne og berøvede dem deres støvler. Men der var også tilfælde, hvor der af preusserne blev udvist stor respekt og hjælpsomhed over for de sårede. Om dette fortæller premierløjtnant W. F. C. Redsted, der blev hårdt såret i kampen om Dybbøl møllegård: »Johanniterridderen prins Heinrich af Reuss samlede mig op på Dybbøl, førte mig til Nybøl skole, kaldte to tyske læger til mig, de mente, at jeg var »dødens kandidat«, så det var bedre, de anvendte deres kundskab på dem, der kunne leve, hvilket havde til følge, at prinsen jog dem ud og tilkaldte to danske læger, der forbandt mig. På grund af såret i struben kunne jeg ikke tale, og jeg kunne ikke rejse mig, hovedet ville ikke følge med, da musklerne var læderede. Prinsen knælede ved mig og spurgte mig, om jeg var gift, hvilket jeg gav til kende. Om jeg havde børn? Jeg rakte fem fingre i vejret. Jeg rakte min ene hånd i vejret og gjorde tegn, han tog derfor sin lommebog og en blyant. Jeg skrev i den, at mine svigerforældre boede i Graasten. (Det var apoteker Henningsen.) En smuk, ung østrigsk ritmester, prinsens fætter, fløj til Graasten og meldte min kalamitet – ville man have mig levende, måtte man skynde sig. Nå, jeg blev afhentet og plejet som få og kom mig efterhånden. I Graasten var jeg genstand for stor opmærksomhed fra prins Friedrich Karls side, der sendte mig min sabel som en anerkendelse af min og mine folks adfærd på Dybbøl, som han personlig havde været vidne til under kampen.«

I London

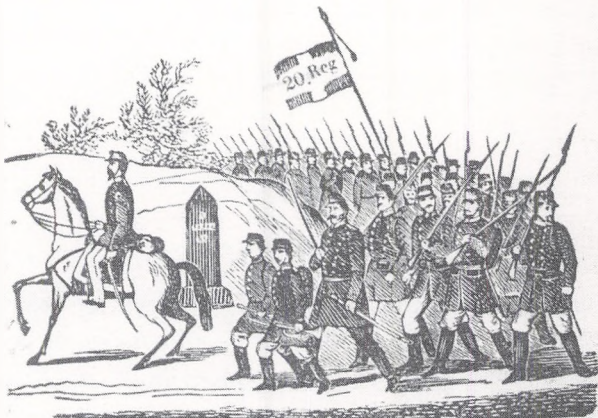
Resterne af vore tropper stod nu på Als og Fyn. Den konference, englænderne havde indkaldt til, og som Bismarck behændigt havde udskudt til Dybbøl var faldet, blev åbnet den 25. april. Foruden Danmark, Østrig og Preussen var tillige repræsentanter fra England, Frankrig, Rusland og Norge-Sverige.

Det første punkt var at få en våbenhvile, og den blev aftalt at træde i kraft den 12. maj. Den danske delegation skulle forsøge at opretholde helstaten og eventuelt drøfte en deling af Slesvig. England foreslog en deling ved Slien-Dannevirke med afståelse af det sydlige Slesvig, Holsten og Lauenborg. Dette kunne Danmark acceptere, men det blev afvist af Preussen, og Østrig foreslog en linie, Aabenraa-Tønder, måske Bov-Højer, men den danske delegation ville have, at Flensborg forblev i Danmark. Den 25. juni holdtes det sidste møde i London. Våbenhvilen var udløbet, vi stod ene uden håb om aktiv hjælp fra englænderne. Det er nemt at være bagklog, men var vi gået ind på en deling af Sydslesvig, som også historikeren A. D. Jørgensen gik ind for, kunne det nok være opnået.

Overgangen til Als

Preusserne havde to gange før Dybbøl faldt forberedt en overgang til Als, så nu da krigen atter begyndte, var de forberedte til det tredje forsøg. Det var en stille sommernat, natten mellem 28. og 29. juni. På Sundevedsiden stod 20.000 preussere parat. Korpsbefalingen lød på: »Die allerpeinlichste Stille«, så man ikke på Als blev klar over, at noget var i gære. Da uret på Sandbjerg slot slog to, satte preusserne deres både i vandet, i første omgang med 3.000 mand, der roede over mod Arnkilsøre. Den lille feltpost på 20 mand skød mod de mange både, men kunne ikke forhindre at fjenden kom i land. En preussisk officer har beskrevet overfarten: »Alt var stille, alle i den pinligste forventning. På en gang brød et tordenvejr ud over vore hoveder. Granat, kardæsk og geværlid hilste os fra den danske kyst, så begyndte vore at skyde, man var da næsten ikke mere sikker på at blive truffet forfra eller bagfra. Kardæskkugler sprøjtede i vandet omkring bådene. En granat slog en side ud af en båd, der tillige med mandskabet gik til bunds. Alle skreg op, de nærmeste både ville redde, men »Fremad« råbte en kommandostemme, »der står vigtigere ting på spil.« Nogle af mandskabet svømmede i land, andre druknede.«

Sang
for
Dyvende Regiment.
Digtet af en Menig i Regimentet.

Pris: 4 Skilling.

Kjøbenhavn.

Jul. Strandberg's Forlag.

Kaard i Bog- og Kommissionshandelen Holmensgade 18, Stuen.
(ligeoverfor Tobaksfabrikken.)

Trykt hos Ernst Lund.

Der blev under belejringen af Dybbøl og efter stormen udgivet en række sange og beskrivelser af kampen. En menig fra 20. regiment digtede en hyldest til regimentets soldater. Forsiden bringer en meget primitiv tegning af regimentet, der rykker ud. Efter chefen til hest ses to små homblæsere.
(Privateje)

Nr. 51

Skandsen Nummer 2, ved Dybbøl

og
Lieutenant Ancker,

der gjorde Sjenden saamegen Skade, at de tydske
Officerer maatte erkjende ham og hans Føls for raa-
ste Gutter, samt hørledes han belet ud til det
Hærite og fornagtede Stænderne.

Med Beretning om Lieutenant Ancker og hans Folks Hæiteind.

Kjøbenhavn.

Jul. Strandbergs Forlag.

Kaaed i Veg- og Commissionhandelen, Helmenegade 18, Stuen
ligeoverfor Tobakshvinderen.

Trykt hos Ernst Kund.

Et andet skillingstryk beretter om kampen i skanse 2. Dels i sang og dels i
prosa fortælles om løjtnant Ancher og hans soldater. Forsiden er også her
forsynet med en tegning, der ikke har meget med virkeligheden at gøre.

(Privateje)

Overgangen til Als. Tegnet af en tysk maler W. Camphausen. De tyske tropper går i land. I baggrunden ses krigsskibet Rolf Krake sejle bort.

Kampen på Als blev hård, men som på Dybbøl, således var på Als overmagten på preussernes side, og de danske tab var betydelige, hvad de mange mindsten ved landsbyen Kær og adskillige steder på mark og i skov på Als er et tydeligt bevis for. To gange forsøgte danskerne modstød, men måtte trække sig tilbage til Hørup, hvor der var forberedt mulighed for udslibning til Fyn. Den 1. juli forlod den sidste danske soldat øen, og hermed var krigen faktisk afgjort.

Helt var det dog ikke slut med de krigeriske handlinger. En tragisk fægtning fandt sted i Nordjylland. Til søs forsvarede kaptajn Hammer Vesterhavsøerne, og i slaget ved Helgoland, hvor vor flåde mødtes med preussiske og østrigske skibe, sejrede vi. Dette søslag var en opmuntring. Men folkestemningen var ved at vende, man ønskede at få en ende på krigen.

Den 12. juli sendte regeringen to enslydende skrivelser til de østrigske og preussiske ministerpræsidenter, at vi ønskede at underhandle om våbenhvile og indlede fredsforhandlinger. Det var oberst Kaufmann, der førte forhandlingerne med den preussiske oberstløjtnant von Stiehle. Og den 18. juli kl. 3 om morgenen blev de afsluttet og underskrevet på Brødremenighedens hotel i Christiansfeld. Vi havde måttet gå ind på, at Danmark skulle afstå de tre hertugdømmer. Vi troede, at der under selve fredsforhandlingerne kunne blive forhandlet om Nordslesvig. Det blev ikke tilfældet. I Wien, hvor forhandlingerne foregik, var sejrherterne urokelige, og den 30. oktober måtte vi underskrive de hårde fredsbetingelser, Slesvig, Holsten og Lauenborg blev afstået og grænsen sat ved Kongeåen. Det danske kongerige var blevet formindsket fra 58.000 km² til ca. 40.000 km². Befolkningen reduceret fra ca. 2,5 mill. til 1,1 mill. og mellem 150.000 og 200.000 skulle være tyske statsborgere.

Det var et næsten dræbende slag. Men aldrig kan et folk forgå, der ikke vil det selv. Og trods tabet af et stort og rigt landområde og en halvering af befolkningstallet, så – og måske netop derfor – voksede nye kræfter frem i det danske folk. Sønderjydernes kamp for at hævde deres danskhed mod en til tider barsk germanisering er et kapitel for sig.

Kongeåen ved Foldingbro, set mod øst. Fra 1864 til 1920 var den grænseskillet mellem Danmark og Tyskland.
(Fra Sønderjylland. Historisk Billedbog. 1964)

Nord for Kongeåen skød højskoler op, forsamlingshuse blev bygget. Andelsbevægelsen fremstod, og på grundlag af tidligere tiders håndværk begyndte en beskeden industri at vokse frem. Bevidst og vel også ubevidst samledes man om at overvinde følgerne af skæbneåret 1864.

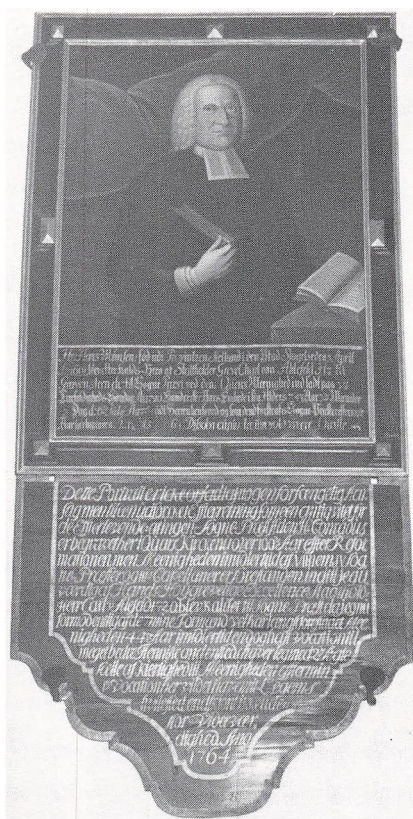
Poul Andersen

Kilder:

Breve fra krigsåret 1864. Særtryk af Hejmdal. 1914.
Illustreret Tidende. Nr. 27. 1914.
1864 i billeder og tekst. Af oberst F. C. Schjøtt. 1889.
De så det ske. Af Lars Lindberg. 1964.

Et sogn og dets præst gennem 44 år

Kirkebøger er spændende læsning. Elsebeth Thygesen har i det lokalhistoriske arkiv studeret Kværs sogns kirkebøger og i nedenstående artikel fortælles om pastor Wohnsen, der fra 1720-1764 var sognepræst i Kværs. På den tid skrev præsterne ofte i kirkebøgerne nogle ord, om de, der blev begravet, og det fortæller noget om menneskene i sognet, og de kår de har levet under.

På sydvæggen i Kværs kirke hænger et epitafium, som bærer følgende indskrift: »Hr. Hans Wohnsen fød udi Provinzen Sielland i den Stad Slagelse den 3 April Ao 1691, der efter Kaldsbrev af Statholder, Greve Carl von Ahlefeldt, Hr. til Gravensteen etc. til Sognepræst ved den Quars Menigheed, indsat på 3die Trefoldigheeds Søndag Ao 1720.« (Da pastor Wohnsen havde ladet epitafiet fremstille og ophænge, mens han levede, er følgende indskrift tilføjet efter hans død.) »Han er efter 44 Aars Embede i sin Alders 74ve Aar 3de Maaneder 3 Dage d. 6 Julii Ao 1764 udi Herren hensoved, og som dend første af 6 Sognepræster efter 100de Aar her begravet.«

Præsten er malet i ornat, og maleriet, der er et oliemaleri er opsat på en træplade. De ovennævnte oplysninger er med gylden skrift, såkaldt fraktur, på sort bund. Under maleriet er der et svejftet hængestykke, der med skriveskrift fortæller »Dette Portrait er icke opsadt af nogen forfængelig Aarsag, men til een udforsket Efterretning som een Antiquitet for de efterlevende.« Derpå følger stort set en gentagelse af indholdet i ovennævnte indskrift, men desuden tilføjet: » – har endog haft Vocation til en meget bedre Tienniste andensteds, haver jeg med 2de Ægtefælle haft Kierlighed til Menigheeden efter min 1. Vocation, her villet have mit Legems Hvilested, endskiønt ikke uden stor Viderværdighed. Ao 1764.«

Det var en ung præst på 29 år, der i 1720 kom til Kværs, og man kan måske nok undre sig over, at borgmestersønnen fra Slagelse søgte så langt bort fra hjemegnen.

Vi ved ikke ret meget om Kværs sogn på den tid. Den første udgave af Traps Danmarksbeskrivelse er fra 1864 og således godt hundrede år senere oplyser, at selv om den østlige del af sognet med sin lerede jordbund var opdyrket, og der var en del gårde og huse af forskellig størrelse, så var den vestlige del endnu til dels uopdyrket hedejord. Trap opgiver indbyggerantallet til 908, så det har i 1700-tallet nok været noget mindre.

Bebyggelsen i Kværs var samlet om kirken, præstegården, skolen og kroen. Af kirkebogen kan det ses, at der også har været selvstændige håndværkere som smed, skomager og sadelmager.

Kværns kirke, hvor pastor Wohnsen havde sit virke i en menneskealder

Den nærmste »storby«, Flenborg, lå ikke så langt borte, og af oplysninger i kirkebogen fremgår det, at præsten havde slægtninge der, nemlig en familie Reyher, der åbenbart har haft en vis tilknytning til Kværns. Det fremgår således af kirkebogen, at Mademoiselle Birgitte Catharina Reyher i 1725 er fadder, da Lauritz Rasmussens datter Kirsten bliver døbt i Kværns kirke. Og Kværns kirke dannede også rammen om to frøkener Reyhers bryllupper. I 1737 blev Lucia Maddalene gift med Cantor i Tønder, Joh. Andr. Kruckenberg, og i 1741 blev søsteren Johanna Maria viet til Johan Rüsck fra Flensborg. Pastor Wohnsen havde også en svoger i Flensborg. Han hed Friedrich Klöcker, var kgl. kommerceråd, og havde tidligere som højgrevelig overinspektør boet i Graasten. Efter Carl Ahlefeldts konkurs og salget af de grevelige besiddelser flyttede Fr. Klöcker med sin hustru til Flensborg, hvor de døde henholdsvis 75 og 80 år gamle. Ifølge kirkebogen blev de i årene 1742 og 1743 »hidført fra Flensborg og nedsat udi dend herskabelige aabene Begravelse under Liigstenen midt i Kværns Kirke.« For hustruens vedkommende tilføjer præsten: »I hendes salig Kierestes Grav.«

Den 23. december 1720 indfører Hans Wohnsen sin egen vielse. Han gør det med omhyggeligt prentede latinske bogstaver, ellers skriver præsten med gotiske bogstaver, og retter samtidig antallet af indgåede ægteskaber fra 7 til 8. Bruden er født Charlotte Amalie Bødcher. Hun er efter 10 års ægteskab blevet enke efter præsten i Klipleve, Conrad Nicolay Lüders, der i årene 1702-1706 havde været hofpræst i Graasten og derefter sognepræst i Klipleve, hvor han døde 1719.

Vi kan se, at præstekonen i de første år meget ofte stod fadder, når der var barnedåb i Kværs, og hver gang er hun af præsten indført som: »min Kiereste Charlotte Amalie«.

I sit nye ægteskab medbragt præstekonen to børn, sønnen Carl Ulrich og datteren Armgard. Den 5. januar 1722 holdes præsteparrets første søn over dåben, han fik navnet Conrad. 1725 fulgte endnu en søn, Marcus, muligvis opkaldt efter en af fadderne, Marcus Reyher fra Flensborg. 1727 fødes en datter, Sophie Christine. Blandt hendes faddere finder vi fru Commerceraad Klöcker og Mademoiselle Reyher, begge fra Flensborg.

I 1724 ramte sorgen sammen med mange andre hjem også præstegården. På listen over de begravede er opført: »Hans Wohnsens Søn«. Mange år senere, da præstens sirlige, ja næsten elegante håndskrift var blevet rystende og ubehjælpelig, er der tilføjet »Marcus, 1 år«. Det ser ud til, at præsten på sine ældre dage har gået kirkebogen igennem og fundet, det var en mangel, at navnet på den lille dreng ikke var noteret. I 1727 kom en ny lille Marcus til verden, og blandt hans faddere træffer vi Commerceraad Klöcker.

Glæden i præstegården varede imidlertid kun kort, for allerede den 11. februar 1728 begravedes: »Hr. Hans Wohnsens ældste Stifsøn Carl Ulrich Lüders«, og få måneder senere: »Pastor Wohnsens Kiereste«.

Årene 1724 og 1728 må have været år, der rystede sognet. Det ser ud til, der i disse år har grasseret epidemier med mange dødsfald til følge. Det synes dog at være lokalt, for i nabosognene, Rinkenæs og Graasten, melder kirkebøgerne ikke om unormalt mange dødsfald. Tæller man begravelserne i Hans Wohnsens embedstid sammen, får man et gennemsnit på 12,2 årligt, men i 1724 var tallet 31 og i 1728 33. I 1724

hentede døden især blandt børnene, mens der i 1728 døde flere voksne. I de to år har præsten tilsyneladende ikke haft overskud til at vedføje de afdødes alder, hvilket han ellers var meget påpasselig med, og da han i 1728 på én dag havde begravet fire af sine sognebørn, har han i marginen ud for deres navne på latin skrevet: »Vær hos mig.«

Som regel er aldersangivelse især forbeholdt de voksne døde, mens det om børnene er karakteristisk, at man gang på gang kan læse: »N.N.s mindste barn eller yngste søn/datter.« Og det var en tid, hvor børmedeligheden var stor. I løbet af de 44 år, Hans Wohnsen fungerede, var der 538 begravelser. Af disse var 23 dødfødte børn, 55 børn døde inden de var fyldt to år, og endelig omtales begravelser af 132 større børn, som det er svært at sætte aldersgrænse på, men man må antage at det stort set drejer sig om børn, der var under konfirmationsalderen. Et sted omtales begravelsen af en niårig tjenestepige. Det kan konstateres, at 1/3 af de 610 døbte i samme tidsrum ikke nåede frem til skelsår. Der var dog også mennesker, der opnåede en høj alder, 70-80 år er ingen sjælden aldersangivelse, og i 1737 begravedes i Kværs Trine Johans, der efter præstens angivelse blev 102 år.

Hans Wohnsen fik det eftermæle, at han var en meget nidkær præst, der længe huskedes som en meget streng herre. Han fordømte kortspil stærkt, og hans sognebørn blev skrækslagne, hvis han overraskede dem i det. Hvordan han var som prædikant, ved man ikke, men han var i al fald en meget omhyggelig kirkebogsfører, og i hele sin embedstid førte han kirkebogen på dansk, selv om superintendenten Stefan Kloz, der levede i midten af det 17. århundrede foreslog indførelse af tysk kirkesprog i hele Slesvig.

Af og til finder man i kirkebøgerne eksempler på, at tidligere tiders præster, f.eks. ved en begravelse tilføjede bemærkninger, der ikke var ligefrem smigrende for den afdøde. Hans Wohnsens bemærkninger i Kværs kirkebog virker ikke fordømmende, kun sagligt konstaterende, når han f.eks. ved børn født uden for ægteskab bruger benævnelsen »uægte«.

De fyldigste oplysninger finder vi, hvor det drejer sig om mennesker, der på en eller anden måde er hårdt ramt af skæbnen, og det tyder

på, at han har haft hjerte for disse personer. Undertiden er det kun korte bemærkninger som: »Rasmus Christensens vanvittige søster« eller »Gamle Christen Madsens elendige (meget syge) kone«. Men af og til er bemærkningerne meget fyldigere. I 1732 begravedes Laurids Pedersen af Quars »Han hafde været arresteret og fængslet Anno 1729, fordi mand meente hand hafde slaget en af sine Søønner ihjel. Af Arresten undløb hand, gik dog siden self Herskabet, Borgmester Böhme (på Kværs Ladegård) i Hænderne, men hand (Böhme) var ikke saa øm over Blod, at hand jo viste Manden fra sig og sit Gods, at hand derfor ikke blev kendt skyldig som uskyldig.« Tilsyneladende et forhindret justitsmord.

I 1734 begravedes: »Hans Jepsens Datter fra Heeden, et særdeles elendigt Menneske af Piine og uden Trivelse i Legemet, kontrakteret, og fuldt af Huller, meere og meere fra hendes Barndom, indtil de vare overalt i Legemet.« I 1738 døde en mand på 28 år, »hand var udi 5 Aar sengeliggende«. 1745 begravedes: »Mathias Kromand, som udi Felsted Sogn havde pecter contra 7. (det vil sige syndet mod det 7. bud) og efter lang Fængsel udi Tunder blev given løs. Hand gik derefter om her i Egnen i mange Aar som en irrogenitus (det vil sige fra forstanden) og een Vagabond Dag og Nat, alle Hærstedboende Undersaater i denne Meenigheed icke maatte huuse eller hæle (hjælpe) indtil hand i et Irrogenitus døde her i Quars udi Broderen Lauritz Jørgensens Huus efter een Dags Sygdom, og blev jordet halv under Kirkemuuren. N.B. Hand og to Mænd med ham hafde dog kort tilforn været for Hr. Andr. Peträus udi Felsted og begiæret at blive absolveret (få syndsforladelse) men hand ville ikke admittere (tillade) ham uden Gudsfrøgt og Fornuft.«

I 1748 begravedes: »Niels Hansens Hustru fra Heeden, 75 Aar gammel, hun blev overalgt i Legemet ilde forbrændt ved deris Kaades ulykkelige Afbrænding.« Om en 72-årig mand, der blev begravet 1749, skriver præsten: »Denne Mand blev for 8 Aar siden rørt af eet Slag, der fratog hannem Forstand og Mæle saavidt, at hand kunne tale om handle og omgaaes med de verdslige Ting og arbeide, men saasart mand talede til ham om Gud og det Aandelige, kunde hand hverken fatte eller

Alteret i Kværns kirke

svare noget til Guds Kundskabers Priis, udi hvilken Tilstand hand og døde meget fattig, da hand Torsdag Aften næppe havde lagt sig i Sengen.«

Det hændte, at ukendte personer kom til Kværns og døde der. F.eks. »Ukendt Quinde« der fødte et dødfødt barn og derefter selv døde. Præsten tilføjer, at de blev begravet gratis.

Også andre personer, der ikke var hjemmehørende i Kværns, fandt deres sidste hvilested på Kværns kirkegård. I 1752 kom Peter Petersen til Kværns. »Hand var fød og giftet i Jydland udi Byen Dalby. N.B. Kom syg af Marsken og paa sin Vandringsreise blev han kommuniceret (taget til alters) efter Begiering og døde derpaa.« Peter Petersen havde åbenbart nået at finde husly. Så heldig var ikke alle. I 1754 er i kirkebogen indført: »Een gammel afdanket Rytter, nu Betler, fundet død paa Marken.«

I 1755 var der et lignende dødsfald. Den tragiske beretning lyder: »Begravet Jørgen Hyrdes Søn i Quars, 11 Aar. Denne Dreng, som med sin Fader hafde slæbed Brødkorn til dend Nørre Mølle blev funden død paa Felsted Mark død af Kulde hos Faderen, som og var halvdød. Et middel til deris Møllereise var en Kaadner i Quars, som hoffærdig paa Faderens Begiering og for Betaling ikke vilde tage med sig det Par Skjæpper Korn, at de derfor selv maatte henhføre det, efter at de i 8 Dage icke hafde Brød i Huuset.«

Sygdomme, der førte til døden, er som regel ikke angivet, dog hedder det om en ung karl, der døde i 1755, at han i 6 år havde været uarbejdsdygtig af »den tærende Sygdom«, sandsynligvis tuberkulose. Ved den næstfølgende begravelse findes tilføjelsen: »Farbroder til forrige Liig.« I 1757 døde Chr. Nielsen, forhen kådner i Kværs og 6 dage senere begravnes: »Enken efter sidst begravede Mand, døde på 6 Dagen. 82 Aar.« I 1759 døde Peter Jørgensen, 39 år, og dagen efter: »Gl. Jørgensen, Fader til sidste. 68 Aar.« Samme år dør Jørgen skrædders hustru i en alder af 73 år, og om hende får vi at vide, at hun: »i 14 Aar før Døden blev hun i 6 Aar øjensygnende og var ganske blind i 8 Aar.« Kårene i 1700-tallet var ikke blide for kådnere og daglejere. Præsten nævner ofte, at afdøde er fattig, således også ved en af de sidste begravelser han forestod: »Een gammel, fattig Hyrdequinde.«

Som før omtalt blev Hans Wohnsen enkemand med tre mindreårige børn efter sit korte ægteskab, men han fik en god hjælp i huset af en husholderske, der hed Catharina Dorthea Marquorsdatter. Hun kom fra gården Kokhau. I 1738 lyste præsten til ægteskab for »min pige« og skrædder Mathias Hansen i Klipleff. Hun blev imidlertid enke efter et par års forløb og kom så tilbage til præstegården, hvor hun var til sin død i 1754. Præsten skriver efter begravelsen i kirkebogen: »Catharina Dorthea Marquorsdatter, Skrædder Mathias Hansen i Klipleff, 53 Aar, 3 Md. Hun har tjent mig i 8½ Aar og efter Ægtestand i 2de Aar som een tro Husholderske med sin Søn haft frit Ophold 13 Aar og 10 Md. i mit Huus.« Da hun døde, havde Hans Wohnsen forlængst indgået et nyt ægteskab, idet han den 5. august 1734 giftede sig med den et par år ældre Anna Margaretha Reyher fra Flensborg.

Med vanlig grundighed har pastor Wohnsen noteret i kirkebogen, at de blev gift ved kongelig bevilling, da de var blodsbeslægtede »udi 3 Grad«.

Hun var allerede i 1792 kommet til præstegården, og i årene op til ægteskabets indgåelse stod Mademoiselle Reyher fadder til adskillige børn i Kværs, og som præstens hustru er hun også tit fadder, og som følge heraf fik ikke så få piger i Kværs hendes navne.

Præsten selv nævnes kun som fadder en gang til et barn i Kværs. Det var i 1753, da »Degen« (degn) Peder Jessen og Maren Regelsdatter fik en søn døbt.

Han fik navnet Hans Wohnsen, og havde en imponerende række faddere: »Velærværdige Hr. Pastor Wohnsen udi Quars, Asmus Thaysen, ibidem (samme sted) Mats Christen Degens Søn Samuel i Clipleff, Velærværdige Hr. Pastor Nicolay Nissens uxor (hustru), Holbüll og Thomas Hansesdatter, Maren udi Türsbüll.«

Pastor Hans Wohnsen døde som epitafiet fortæller 1764. Skønt han, som han selv udtrykte det, måtte udstå »Viderværdigheder« for at blive i Kværs.

Det ville have været interessant at vide, hvori »Viderværdighederne« bestod. Man kan kun gætte på vrøvl med tiendebetaling eller de tjenesteydelser, der var pålagt sognebørnene. Det gav på den tid ofte stridigheder mellem præst og menighed.

Der er dog ikke tvivl om, at Hans Wohnsen har følt sig stærkt knyttet til Kværs.

Synlige tegn herpå er foruden epitafiet også den sølvoblatæske, som han i 1750 skænkede til Kværs kirke, da »et saadant Meubel icke forefandtes«. Måske også for at mindes, at han nu havde været 30 år i Kværs.

Selv om vor viden om pastor Hans Wohnsen er beskedent, så har vi lov til at tro, at han nidkært passede sit embede, og sin strenghed til trods holdt af sin menighed og ønskede at leve op til det navn, datidens menigheder ofte gav deres præst: »Vor Far«.

Anna Cathrine Wohnsen blev boende i Kværs, hvor hun i 1771 døde i en alder af 83 år. Ifølge kirkebogen efterlod hun sig en stedsøn og en steddatter. Til dem testamenterede hun sit jordiske gods. Sønnen, Marcus, boede endnu 1765 sammen med hende i Kværs præstegård. Dette år er han fadder ved en barnedåb på Kværs Ladegård. Datteren Sophia Christina havde Hans Wohnsen selv viet i 1744 til rådmand Jasper Jaspersen i Flensborg. Det er de sidste oplysninger, kirkebogen giver om familien Wohnsen i Kværs.

Elsebeth Thygesen

Kilde: Kværs kirkebog

Interiør fra Kværs kirke med pastor Wohsens epitafium

Et hus og en familie i Graasten

Hertug Frederik Christian I af Augustenborg, f. 1721, hertug fra 1754-94 er nok den af de augustenborgske hertuger, der var den største bygherre. Ikke alene stod han for opførelsen af det Augustenborgske slot, vi kender i dag, men en lang række af huse i Augustenborg, bygget til hoffets embedsmænd, vidner stadig om hans byggeaktivitet.

Også i hertugens anden residensby, Graasten, har stået huse i Skolegade, som hertugen har ladet opføre i årene 1783, 1785 og 1787. Hertugen, der var optaget af, at børn fik en god skolegang under gode forhold byggede 1783 skolen, som nu er indrettet til privat beboelse. Som nabo til skolen byggedes 1785 »Hospitalet«, som var indrettet for ældre ubemidlede. Der var ikke megen komfort set med nutidens øjne, men bygningen var udtryk for en vis social forståelse. Det lange hus var med sine halvrundede døre og afvalmet tag enkelt og harmonisk. Et hus, der desværre er forsvundet i bybilledet.

Der kan ikke herske tvivl om, at skole og hospital har haft den samme bygmester, som i Augustenborg byggede skole og hospital. De to huse i Graasten er nøjagtig kopieret. Intet hus blev bygget, før hertugen havde godkendt tegningerne, og det var et krav, at husene skulle bygges med brandmur og tegtag. 1787 byggede hertugen så det tredje hus i Skolegade (nr. 15), der var en spindeskole for at afhjælpe vinterarbejdsløsheden. Senere blev huset Graastens arrestbygning, men er nu forsvundet af bybilledet.

Endnu et hus, Slotsbakken 25, har som mange andre gamle huse måttet vige for »fremskridtet«. Det er opført i 1815. Om det er ejeren, husfoged Friedrich Ebeling, der har bygget det, eller det er godset, ved vi ikke med sikkerhed, men at hertugen, der nu hedder Frederik Christian II, f. 1765, hertug 1794-1814, som faderen har godkendt tegningen er sandsynligt, og huset har i øvrigt også en »genganger« i Augustenborg i et hus, som ejedes af overberider Schnack, altså som husfogeden én af hoffets ansatte.

Det arkitektonisk meget smukke store hus på Slotsbakken, der virkelig kom til sin ret, da maskinfabrikken blev fjernet, kunne nok have været indpasset i det nye byggeri. Nyt og gammelt kan godt klæde hinanden. Men det skulle altså ikke være således.

Til alle huse er knyttet historie, til de mennesker og slægter, der har levet i dem. I det følgende vil vi beskæftige os med familien Ebeling.

Familien Ebeling

Den i Sønderjylland – navnlig på Als og Sundeved – ret udbredte familie Ebeling har sin rod i grevskabet Oldenburg, som i årene 1676 til 1773 hørte under Danmark. Slægtens sønderjyske stamfader hed Christian Rudolf Ebeling. Han blev født den 26. oktober 1730 i Kloster Blankenburg, hvor faderen Heinrich Johann Ebeling var organist og lærer. Det lille grevskab har på den tid næppe været nogen frugtbar jordbund for kulturelle udfoldelser. Det bedste, et ungt talent kunne gøre, var at udvandre, og tre af de 11 børn, der voksede op i det musikalske, men fattige lærerhjem, drog da også nordpå i forventning om at finde lykken i Danmark, der dengang strakte sig fra Nordkap til Elben.

De tre musikere havde lykken med sig. Den dygtigste blev domorganist og stadsmusikant i Aarhus, og en af hans sønner efterfulgte ham i disse embeder. Den øjensynligt mest alsidige af de tre, den nævnte stamfader til den sønderjyske gren, Christian Rudolf Ebeling, fik ansættelse ved det lille fyrstehof på Augustenborg, først som kammer-

Slotsbakken 25, mens det endnu stod. Et af Graastens mest harmoniske huse, som Planstyrelsen og Det særlige Bygningssyn da også fandt bevaringsværdigt.

(Foto: E. C. Winckelmann.)

lakaj for prins Emil August og senere som lakaj og hofmusiker hos hertug Frederik Christian I. Hertugen var meget musikinteresseret, og ved ansættelse af lakajer foretrak han altid en musikalsk blandt ansøgerne. Christian Ebeling avancerede fra lakaj til hofmusiker og leder af hertugens private kapel.

Foruden sit arbejde ved hoffet og som musiker var Christian Ebeling en habil billedskærer. Da han som nygift i 1761 flyttede ind i det stadig velbevarede hus i Storegade 13 i Augustenborg, snittede han den smukke ranke, en »tonestige« kronet med blomster, der omgiver hoveddøren. Han har også skåret det krusifiks, der stadig smykker slotskirkenes alter.

Han var tillige en dygtig instrumentmager, der byggede violiner og celloer til hofkapellet. Hans musikalske evner kom til deres fulde ret som organist i slotskirken, og at han var anset af hertugen ses af, at han i slotskirken fik anvist plads på den tredje bæk.

En hofmand skal imidlertid være ung, slank og elegant. Da Ebeling ikke længere var det, skaffede hertugen ham i 1784 stillingen som degn og organist ved Ulkebøl kirke. »I degneboligen i Ulkebøl indrettede han et værksted, hvor han byggede violiner og lavede møbler. Han var en flittig biavler og modtog Det kgl. Landhusholdningsselskabs sølvmedalje for en afhandling om biavl. Degn Ebeling bar paryk, blå manchetter jakke og vest, knæbenklæder med sølvspænder og hvide bomulds-hoser, berettes der.

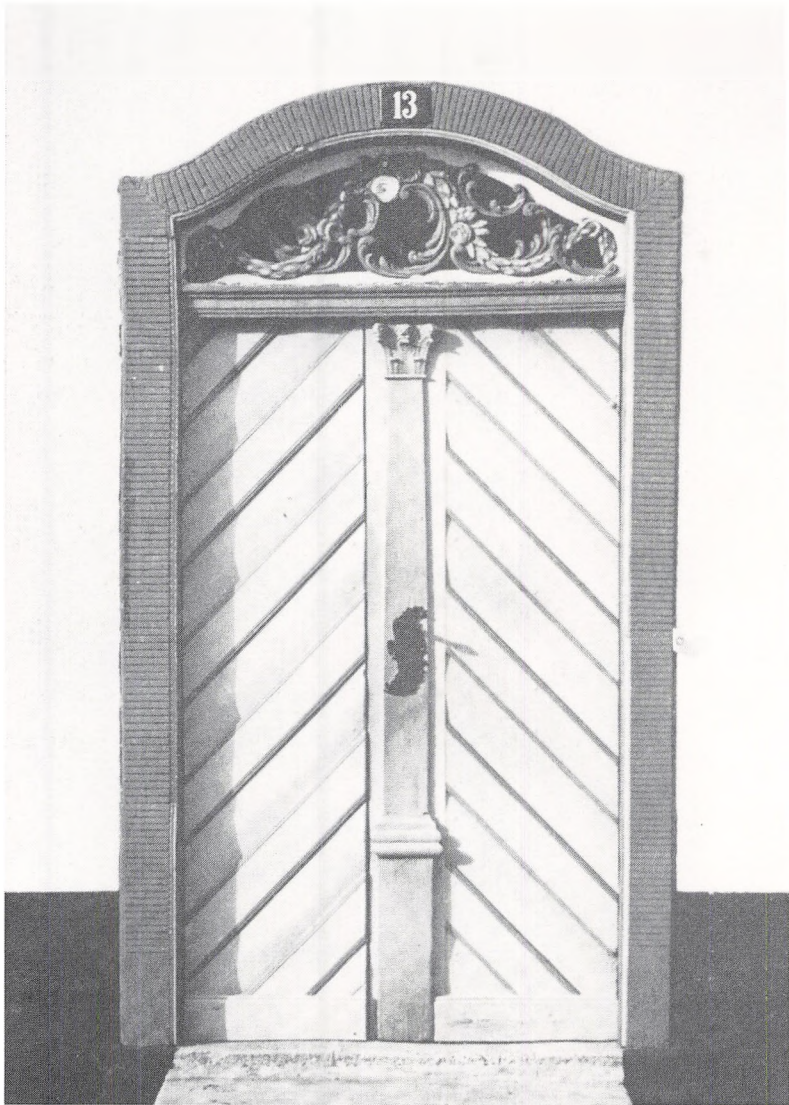
Ebelings evner som lærer synes at have været ret beskedne. I hvert fald udtrykker biskoppen over Fyns Stift, dr. theol. Tønne Bloch, sig noget reserveret over Ebelings færdighed som lærer for ungdommen, men som organist er han fortræffelig. Ved biskoppens visitats i 1788 anføres, at »sognedegnen Christian Rudolf Ebeling katekiserede nogenledes«, og ved visitatsen i 1803 skriver biskoppen, at degnen » – nu er gammel og tunghørig«.

Med sin hustru Friederikke Louise Sophie Hartwig, hofskrædderens datter, der omtales som »et arrigt sind, en rigtig rappenskralde, men en særdeles habil husmoder«, havde Ebeling fået syv børn, men fire af dem døde som børn eller meget unge. Sønnen Albrect August, der var

Storegade 13 i Augustenborg. Ebelings hus. Et typisk Augustenborghus. Bemærk det lille vindue i gavlen. Nøjagtig magen til ses på huset på Slotsbakken 25, så man formoder, de to huse har samme bygmester.

(Efter billede i Jørgen Paulsens bog: Augustenborg. Slotte – Flækken – Fyrstehuset.)

Døren til Ebelings hus i Augustenborg. Den smukke dør har i overvinduet en kunstfærdig udskåret slynget bladranke med enkelte blomster. Den er formodentlig udskåret af Ebeling selv.

(Efter billede i Jørgen Paulsens bog: Augustenborg. Slotte – Flækken – Fyrstehuset.)

en dygtig portrætmaler, døde ugift. Datteren Anna Sophia Elisabeth blev gift med hertuginde Louise Augustas lakaj Tyge Hansen. De efterlod en søn, der blev præst. Den ældste af de børn, der overlevede forældrene var Friedrich Ulrich Emilie, født i Augustenborg 22. oktober 1761, død i Graasten den 1. maj 1830.

Friedrich Ebeling har vist været lidt af et problembarn. Han blev tidligt sendt hjemmefra og blev konfirmeret i Hamborg. Bortset fra dette kender vi kun lidt til hans unge år. Et maleri fra broderens hånd, der viser Ebeling som en ganske flot fyr højt til hest og i hertugelig livré er desværre gået tabt. Har han været en Don Juan? År 1786 lykkedes det ham i hvert fald at fordreje hovedet på den purunge Anna Christina Hoeck, et 15-årigt overbeskyttet pigebarn med længsel efter livet udenfor præstegården.

Den unge piges far var sognepræst, Peter Petersen Hoeck i Ulkebøl, som i sine første præsteår havde været prædikant på Augustenborg. Senere i en halv snes år sognepræst i Øster Højst, for så endelig i 1770 – ved hertugens mellemkomst – blev sognepræst i det langt bedre aflønnede Ulkebøl sogn.

Og alt tegnede lyst og godt, men idyllen brydes af den charmerende Friedrich Ebelings kurmageri med præstens eneste overlevende datter, for det fik følger. De ulykkelige forældre har nok sørget for at få sendt Anna Christina på »diskret ophold«. 1787 fødte hun en søn, som ved dåben i et landsogn i nærheden af Slesvig, der var meget søgt i den slags amourøse affærer, fik navnet Christian Peter.

Helt kunne skandalen dog ikke dysses ned, og det er nok denne ungdomsforvildelse, der var årsagen til, at pastor Hoecks søskende ved hans død i 1808 nedlagde indsigelse imod, at boet blev overladt til hans enke og datter alene. Familien ville også have del i arven.

Den unge forfører, degnesønnen, blev til straf dømt til tjeneste ved den kongelige livgarde i København. Her klarede han sig godt og udnævntes til sergent. Han glemte ikke Anna Christina – måske har hun selv sørget for, at han ikke glemte hende? I al faldt vendte han efter militærtjenesten i 1792 var forbi tilbage til Als, hvor hertugen forbarmede sig over ham og udnævnte ham til livjæger på Augusten-

Anna Christina Hoeck, der blev gift med Friedrich Ulrich Emile Ebeling. Foto efter maleri, ca. 1790.
(Privateje)

Friedrich Ebeling. Foto efter maleri, ca. 1790. Maleriet var betydeligt større og er desværre gået tabt.
(Privateje)

borg. Med denne stilling i ryggen kunne de unge så endelig blive gift. I Ulkebøl sogns vielsesregister står at læse: »1792, den 23. november, bleve Friedrich Ebeling Degnes søn her på stedet og min dotter Anna Christina Hoeck, efter forsid erholdt Concession, hjemme i huset ægteviede«. Det har utvivlsomt været en lettelse for pastor Hoeck, at hans datter, der havde fået en søn, før hun blev gift, nu var lovformeligt viet, og som ekstra plaster på såret, blev han senere udnævnt til provst, og svigersønnen i 1802 blev udnævnt til husfoged på Graasten.

Med sin unge kone og børn kunne Friedrich Ebeling nu flytte til Graasten. Fra livjæger til husfoged var et pænt spring opad på den sociale rangstige, og hvad ikke var dårligere, så var det økonomisk også en betydelig forbedring på mere end det dobbelte. I de graastenske godsregnskaber er der en opgørelse for 1816, hvor Ebelings udbetalte gage er opdelt i fem punkter:

1. Gage	100 rdl.
2. Tidligere gage som livtjener	110 rdl.
3. Foder og underhold af hans heste	10 rdl.
4. Til klæder og støvler	50 rdl.
5. Vedligeholdelse af hønsehus	4 rdl.
	<hr/>
I alt	274 rdl.

Som husfoged havde han mange pligter. En lang og meget nøje instruktion opregner, hvad han skal. Holde opsyn med ikke alene slotets bygninger, men tillige med møllerne under godset. Veje og broers vedligeholdelse sorterede også under husfogeden og endelig opsyn med moser og skove, dog således at en skovrider tog sig af det forstlige. Det var således et betydeligt myndighedsområde, en husfoged havde. Det ser ud til, at Ebeling har klaret opgaven godt, og besynderligt nok også fået tid til andet. Blandt andet forpagtede han nogle år Fiskens teglværk af hertugen, men det var ingen økonomisk succes, og hans forsøg på at begynde en fabrikation af tinglasur og derpå segllak faldt også til jorden, men det viser, at han havde taget familiens alsidighed i arv. Også det musikalske familietalent var gået i arv. Med stor dygtighed

Anna Christina og Friedrich Ebelings gravsted på Adsbøl kirkegård.
(Privateje)

spillede han cello og gjorde det så dejligt, at folk stoppede op foran hans bolig for at lytte til musikken.

Friedrich Ebeling fik 10 børn, men kun fire slog sig ned i Graasten. Den ældste Christian Peter blev skipper og handelsmand, datteren Louise blev gift med skovrider Landsperg, Peter blev skovfoged i Fiskbæk-skov, og den yngste Julian blev sadelmager og overtog ved faderens død huset på Slotsbakken og boede der til sin død 1873, hvorefter huset gik i arv til hans enke Birgitta, der overlevede ham til 1893, og dermed endte familien Ebelings saga på Slotsbakken, men efterkommere lever stadig trindt om i Sønderjylland.

Poul Andersen

Henvisninger:

Oplysninger om familien Ebeling har vi med velvillig tilladelse fra en efterkommer, pastor Heystrup, Hellevad, fået tilladelse til at benytte fra en artikel i Sønderjysk Månedsskrift, nr. 1, januar 1987.

Husfoged F. Ebeling. Landsarkivet. Aabenraa: Graastenske godsarkiver. Administration og betjente, nr. 234.

Årets gang 1988

Januar

6. Rinkenæs Korskirke får nu en mandskabs- og redskabsbygning, der med nye faciliteter skal afløse den gamle, der efterhånden ikke længere er tidssvarende.
13. Graasten Brandværn har fået udvidet sin vognpark, idet man har modtaget en inspektørvogn, der er udrustet med diverse sikkerhedsudstyr.
20. Graasten Slotskirke står overfor at skulle anskaffe en ny kirkeklokke, da den gamle klokke er revnet. Sparekassens centrale gavefond har givet indsamlingen til en ny klokke et godt skub med en gave på 25.000 kr. Der er desuden kommet mange private bidrag. Den nye klokke vil komme til at koste 100.000 kr.
27. Det lille Teater har kunnet glæde sig over teatrets nytårsrevy. Den var succes, og tilskuerne morede sig dejligt.

Februar

3. Graasten Handelsstandsforening har holdt sin årlige generalforsamling. Foreningen påtænker at ansætte en lønnet medhjælper, der fra et sekretariat skal være en hjælp for kommunens mange forskellige foreninger i deres aktiviteter.
10. Biblioteket har for tiden en udstilling, der viser den sønderjyske fører H. P. Hanssens liv og virke. Den er arrangeret af Institut for sønderjysk Lokalhistorie.
17. Graasten Idræts- og Gymnastikforening fejrer i år 40 års jubilæum. Det vil ske med en stor opvisning og reception i Ahlmannsparken samt en udstilling i Sparekassen, der fortæller om de 40 år.
23. I Rinkenæs er der kommet en ny virksomhed, idet Unitruck A/S har etableret et nyt servicecenter, hvortil der også er knyttet demonstrations- og salgslokaler.

24. Radio Syd bringer to udsendelser om oberst S. Paludan-Müller, der den 26. maj 1944 kæmpede sin ensomme kamp mod Gestapo. Mange vidner til den dramatiske begivenhed fortæller, hvorledes de oplevede den dag.

Marts

2. Ved Graasten frivillige Brandværns årsfest oplyste brandinspektør Erik Grodt, at Brandværnet nu ikke længere vil blive alarmeret ved sirene, idet alle brandfolkene vil blive udrustet med en såkaldt »Bipper«, der omgående kan give de nødvendige oplysninger, hvis der opstår brand.
9. Jernbaneoverkørslen på Buskmosevej i Rinkenæs, der hidtil har været ubevogtet, har nu fået et automatisk bomanlæg.

16. I anledning af den megen uro, der er opstået ved rygter om nedskæring og besparelser på Gigthospitalet, har borgmester Uwe Nannsen bedt om en samtale med Sønderjyllands amt for at høre nærmere om de konkrete planer.
29. Graasten Andelsboligforening har holdt generalforsamling. Foreningen har nu bestået i 43 år og råder over 327 lejligheder.

April

6. På Graasten Turistforenings generalforsamling kunne formanden, bankdirektør Kjeld Abild blandt andet oplyse, at turistkontoret havde haft et travlt år med ca. 8.000 ekspeditioner.
13. Nedlæggelse af Gigthospitalet spøger stadig, men for at bevare det er der nu i Sønderjylland samlet 16.000 underskrifter, der vil blive tilsendt amtspolitikerne.
20. I byrådet har der været debat om den tidligere direktørbolig ved »Grama«. Selv om det smukke gamle hus var kendt absolut bevaringsværdigt af Planstyrelsen og Det særlige Bygningssyn, er der i byrådet flertal for, at huset skal nedrives, da det efter byrådets mening ikke kan indpasses i planen for det kommende boligbyggeri.
27. På rådhuset er fremlagt et forslag til en lokalplan, der omhandler en udvidelse af industriområdet i Tørsbøl.

Maj

4. Danmarks befrielse blev traditionen tro mindet i Graasten. Den indledtes med gudstjeneste i Slotskirken, hvorefter man samledes ved monumentet ved politigården, hvor viceborgmester C. A. Wind, oberstløjtnant P. Madsen, Haderslev, og skovrider E. Hvidt talte.
11. Det er desværre ikke alle, der synes at være enige i »Plant et træ kampagnen«. I disse dage er der øvet hærværk mod de små nyplantede træer både på Sildekulevej og i Skolegade.

18. Nu forsvinder den gamle teatersal ved hotel Graasten. Den har været rammen om mange begivenheder i Graastens historie. Nedrivningen sker i forbindelse med hotellets ombygning til sparekasse.
22. 1. pinsedag blev den nye kirkeklokke i Slotskirken indviet ved en festgudstjeneste, der blev overværet af dronning Ingrid, som af menighedsrådets formand, Jens Hansen, fik overrakt et gavebrev på klokken.

Juni

1. Rinkenæs Borgerforening har udgivet fire smukke postkort med motiver fra Rinkenæs.
8. Med forventet tilladelse fra amtet vil der blive udstykket tre grunde i Kværs og seks i Dyrkobbøl, og således skulle der atter komme gang i byggeriet.
15. Graasten Garden har været en tur til Hannover, hvor den spillede før fodboldkampen Danmark-Spanien ved Europamesterskaberne.
22. 55 unge fra forskellige steder i Danmark er stævnet til Ladegårdskov for med »Det lille Teater« som base at give en række forestillinger forskellige steder i Graasten og omegn.
29. En af byens gamle manufakturforretninger, det tidligere Magasin du Nord og senere ejet af Rita og William Raun, ophører nu, da Rita og William Raun efter 20 års virke trækker sig tilbage.

Juli

6. I Skulpturhaven ved Graasten bibliotek er der i øjeblikket en udstilling af værker af billedhuggeren Edgar Funch.
13. 38 elever, der fornyligt afsluttede et ni måneders driftslederkursus på Graasten Landbrugsskole, har været på en 14 dages studietur rundt i en række amerikanske stater, hvor de har stiftet bekendtskab med amerikansk landbrug.

20. Håndboldklubben Egene og Graasten Boldklub har været værter for 42 gæster fra Prag, der dels udkæmpede en række venskabskampe med værterne og dels deltog i forskellige arrangementer i og omkring Graasten.
27. Ringridningen i Graasten blev afviklet på bedste traditionelle vis. Der var deltagelse af 266 ryttere, der kæmpede om kongeværdigheden. Ringriderforkosten havde samlet ca. 400 deltagere.

August

3. Kværs-Tørsbøl-Snurom Borgerforening protesterer mod kommunens spareplan, der blandt andet omfatter nedlæggelse af biblioteksfilialen i Kværs.
10. I et ekstraordinært byrådsmøde er det blevet besluttet at nedlægge Graastens vuggestue som et led i kommunens spareplaner. Beslutningen er truffet trods en massiv protest, der til dato har samlet 750 underskrifter. En udvidelse af dagplejeordningen skal træde i stedet.
17. Det danske Spejderkorps' trop i Graasten er netop fyldt 60 år. Igennem årene har der været mange stærkt engagerede spejdere, og som regel har tallet af aktive ligget på 100 - 120. Jubilæet fejres i forbindelse med et landsdækkende arrangement »Spejder for en dag«.
24. Et af Graastens ældre huse – Borggade 24 – der i en årrække var rammen om købmand Fedder Martinsens købmandshandel, er blevet meget smukt restaureret af ejeren, bankassistent Claus Preuss, og forskønner i høj grad indkørslen til Borggade.
31. På Förde Schule har der været en smuk udstilling af afdøde kunstmaler A. G. Nissens billeder, suppleret med fremvisning af lysbilleder fra Nissen-Parken.

September

7. »Nyt i Graasten« hedder en lille tryksag, der som en aktivitetskalendar fortæller om arrangementer med mere i kommunen. Den er prydet med en tegning af et kronet Graastenæble og redigeret af lederen af turistkontoret Claus Ellehauge.
14. Graasten bibliotek havde en travl dag på »Bibliotekets dag«. Ikke mindst børnene deltog ivrigt i arrangementet med at tegne, og der var også forskellige børnefilm. For de voksne var der lejlighed til at se en videooptagelse af Nytårsrevyen 1988.
21. Kværs-Tørsbøl Ungdoms- og Idrætsforening har fået kommunens tilsagn og 100 % dækning af driftsudgifter, hvis Kværs skole får lov til at benytte klubhusets omklædningsfaciliteter.
28. I anledning af det forestående menighedsrådsvalg har der været møde i Adsbøl menighedsråd. Der er blevet opført en ny mand-skabsbygning ved kirkegården, og nu forestår en renovering af kapellet samt andre vedligeholdelsesarbejder ved kirken.

Oktober

5. Ældreklubben i Graasten fylder 20 år. Medlemstallet er i de 20 år steget fra 40 til 170, der hveranden onsdag eftermiddag samles i Ahlmannsparken, hvor hver sæson byder på et righoldigt og varieret program.
12. I Alnor er det blevet anlagt et lille pynteligt anlæg på området ved det tidligere færgeleje.
26. De forretningsdrivende i Ulsnæs-centret havde igen sluttet sig sammen om et stort arrangement i Ahlmannshallen. Ca. 400 tilskuere var mødt op til de to »showaftener«.
19. Graasten Andelsboligforening har købt den tidligere biblioteksbygning på Kongevej, hvor man vil indrette seks ungdomsboliger i huset.

November

2. Graasten Sejlklub har udvidet sit areal ved at leje et større grun-
stykke, der tidligere har tilhørt »Europa til Søs«.
9. Den tyske roklub har inviteret beboerne på plejehjemmet til det
årlige nabobesøg. Foruden kaffebord bød roklubben også på under-
holdning af »De lystige seniorer«. I sin tak til naboerne fjører
plejehjemmet til, at man altid er glad for besøg, og »der er altid
kaffe på kanden«.
16. Klubhuset i Adsbøl benyttes af flere forskellige foreninger, og
Borgerforeningen kunne godt tænke sig en udvidelse af huset, men
dette ønske kan kulturudvalget desværre ikke gå ind for i øjeblik-
ket.

Klubhuset i Adsbøl

23. Politiet har givet grønt lys for, at der må afholdes torvehandel i Graasten hver lørdag formiddag. Markedspladsen er den lille parkeringsplads mellem rådhuset og Holger Clausens forretning.
30. I en landsdækkende konkurrence indenfor frugt- og grøntafdelingerne blev Graasten Brugs nr. 2. Æren herfor tilfalder først og fremmest afdelingens leder, Peter Thomsen.

December

7. Graasten Håndværkerforening har afholdt generalforsamling. Formanden, Bent Hansen, udtalte, at trods udsigterne generelt ikke var lyse, så har beskæftigelsen i vort område været god. Foreningen har 69 medlemmer.
14. I Kværns og Rinkenæs lukkes nu biblioteksfilialeerne. Det medfører afskedigelse af to halvtidsansatte bibliotekarer. Bogbilen vil blive solgt, og hvad der måtte komme ind ved salget, vil blive brugt til indkøb af flere lydbøger.
28. Selv om der ikke kunne bydes på sne, var der stor deltagelse i årets hundeslædevæddeløb, hvor ca. 350 veloplagte hunde dystede i skoven.

Elsabeth Thygesen

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

Årsberetning 1988

Årets generalforsamling fandt sted i Rinkenæshus den 13. april. Vi fik forevist en meget smuk film fra marsken. Det er et naturområde, der er meget forskellig fra vor egn – »med dal og bakker fagre«. – Fotografen, købmand C. C. Christiansen, Tønder, havde formået at indfange det rige dyreliv og den kønne flora, der er i marsken.

Den traditionelle sommerudflugt gik til Als. Vi kørte over Dybbøl, Sønderborg, gennem Sønderskoven til Hørup og Asserballe. I Asserballe kirke fortalte sognepræst Ragna Petersen kirkens historie. Fra kirken gik vi ned til præstegården, hvor Ragna Petersen fortalte om forfatteren Herman Bang, der var født der, og blandt andet har skrevet romanen »Tine«, der foregår i Asserballe under krigen 1864. Ragna Petersen er en glimrende fortæller, så det blev en god oplevelse, vi fik i Asserballe.

Turen gik så videre til Fynshav til den obligate kaffepause, inden vi kørte videre gennem Nørreskoven med stop ved Brudeegene og to langdysser. Ude af skoven stoppede vi ved slottet Østerholm, eller rettere ved det fundament, der er det eneste, der er tilbage. Slottet havde været benyttet som enkesæde af hertugerne af Nordborg, men det gik i forfald og blev nedrevet i 1773. På hjemturen så vi kirkestaldene ved Egen kirke. De er opført i 1700-tallet, men står stadig velbevaret. Sidste stop var ved krigergraven i ægteparret Finks have i Bøffelkobbøl. Turen, der var begunstiget af dejligt sommervejr, var deltagerne godt tilfredse med.

Ved efterårsmødet den 17. november var tæt ved 90 af vore medlemmer mødt op. Aftenens foredragsholder var stiftamtmand Perch-Nielsen, der spændende fortalte om sin rejse til Sct. Jacobs grav i Santiago, og om martyren Sct. Jacob, over hvis grav der er bygget en domkirke, hvortil pilgrimme fra hele Europa valfartede til. Efter kaffebordet fortalte Sven Kjems om tre-kejseråret 1888, hvor der på den tyske kejsertrone sad tre forskellige kejsere. Thyra Hansen fortalte, hvorledes hun før Genforeningen oplevede kejser Wilhelm II's fødselsdag i skolen.

Foreningen nedlagde protest imod, at direktørboligen ved Grama skulle nedrives. Det var et bevaringsværdigt hus, hvis historie gik tilbage til 1815, hvor det blev bygget som tjenestebolig for hertugens husfoged. Selv om vor indsigelse blev bakket op af Planstyrelsen og det særlige bygningstilsyn, så afgjorde miljøministeren, at kommunen godt måtte rive huset ned.

Som sædvanlig kunne vi ved efterårsmødet slutte med at udlevere vort årsskrift samt sælge vore fremstillede julekort, hvor motivet var et stik af Graasten slot i 1720.

Det lokalhistoriske arkiv har haft et travlt arbejdsår, for blandt de mange afleveringer arkivet har modtaget, var den store og interessante samling på ca. 10.000 negativer, vi har modtaget fra fotograf H. Ingwersen. Der er mange personbilleder netop fra det område, arkivet dækker og tillige billeder af forretninger, der ikke længere findes i Graasten, så vi er fotograf Ingwersen en varm tak skyldig.

Tak ligeledes til medhjælperne på arkivet, til foreningens styrelse og til vore medlemmer, der trofast slutter op.

Efter formandens beretning aflagde kassereren, revisor A. O. Skau, beretning om regnskabet. Det udviste et mindre underskud, som dog ikke ryster foreningens økonomi, da salget af »Graasten – et slot og et sogn« har styrket formuen.

Både formandens og kassererens beretninger blev enstemmigt godkendt. Valg til bestyrelsen var genvalg af Elsebeth Thygesen, Uwe Møller, Tage Nielsen, Kirsten Filt Jensen og Frede Ihle. Under eventuelt blev en sommerudflugt til Vestslesvig vedtaget.

Poul Andersen